

Etymology and Transformation of the Name and Status of Qaen and Qohestan

Morteza Daneshyar¹

Received: 22/11/2024

Accepted: 18/1/2025

Introduction

Qohestan, a province in southern Khorasan with Qaen as its center, boasts a history dating back to at least the Sassanid period. This rich historical background has prompted numerous studies on the region, particularly on the history of Qaen and Qohestan. Many of these works delve into the etymology of the province's name, offering various interpretations. Some suggest it stems from a transformation of the word Gavīn (meaning 'cow'), others link it to Qabil (the son of Adam), and some attribute it to a Mongol origin. However, these interpretations appear inaccurate. Qaen predates the Arab and Semitic cultural influences in the region, rendering the Mongol origin hypothesis implausible. Similarly, the idea that Qohestan derives from the word Quh—attributed to the presence of qanats in the area—lacks merit. The water system in Qohestan was not significantly different from its neighboring regions, nor did it feature a greater number of qanats. The broader historical changes, such as the region's rise and decline, its renaming, and the relocation of its capital, remain topics of scholarly debate. This study aims to explore the etymology of Qaen and Qohestan while shedding light on the primary factors behind the region's historical transformations.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach to critically evaluate previous research. It relies on library-based research to investigate the etymology of the names

1. Assistant Professor of History and Civilization of Islamic Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. daneshyar@um.ac.ir

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Qaen and Qohestan, as well as to explore the factors contributing to the region's prosperity, decline, and shifts in its administrative center.

Findings and Conclusion

The repeated invasions and occasional dominance of foreign powers in Iranian territory have led to significant cultural intermixing and the influence of foreign cultural elements. One prominent result of this cultural exchange is the variety of narratives surrounding the etymology and attribution of many Iranian cities to Greek, Semitic, or Mongol myths and figures. This article examines how these influences shaped the etymology of the city of Qaen. While the history of Qaen and the broader Qohestan region predates the Arab Muslim conquest (circa 30 AH), Islamic sources often attributed the etymology of Qaen to Semitic myths, with some even proposing a Mongol origin. However, historical evidence suggests that the name Qaen, referred to as 'Kayen' in Sassanid-era sources, originates from the term 'Karen'. Karen was the name of a prominent family in pre-Islamic Iran, known for its influence across various regions, including Qohestan. This family likely played a key role in founding or developing the city of Qaen. Additionally, the term 'Kohestan' was historically used to describe several provinces or regions in pre-Islamic Iran, all characterized by their mountainous terrain. After the advent of Islam, this term evolved into 'Quhestan' or 'Qohestan', retaining its original meaning of a 'mountainous region'.

An analysis of events during the early years of the Arab conquest reveals that the absence of references to the capital and other districts of Qohestan until the fourth century AH likely stemmed from the resistance of the Qohestani people to Arab control and the widespread devastation caused by the conquest. The hereditary rule of the Simjuri family over the province during the Samanid period (287–395 AH) marked a turning point in the region's revival. This era saw the formation of Greater Qohestan through the annexation of provinces such as Tabas and Turshiz, as well as the emergence of its districts in historical sources from the fourth century. The Ismaili dominance over Qohestan in the latter half of the fifth century, characterized by repeated conflicts with the Seljuks and significant destruction—particularly in Qaen and Turshiz—further shaped the region's trajectory. Despite these challenges, the Ismaili policy toward the Mongols shielded the area from Mongol invasions, transforming it into a refuge for those fleeing Mongol massacres. However, this protection ended with the establishment of the Ilkhanid dynasty. Under Hulagu Khan, Qohestan became a target for invasions, resulting in widespread massacres, particularly in the city of Tun. Following the fall of the Ismailis, Qohestan was freed from continuous conflicts with neighboring powers, and conditions for reconstruction began to improve. This resurgence was facilitated by the Ilkhans, who designated the region as a hereditary domain for a Mongol family. During the Timurid period, Qohestan experienced a second wave of prosperity. The prominence of the Qaeni family within the Timurid

administration brought increased attention and investment to the region. Additionally, the transfer of the Timurid capital from Samarkand to Herat provided economic and social benefits to neighboring areas, including Qohestan. However, the decline of the Timurid dynasty, marked by the capital's relocation from Herat to western Iran and the constant incursions of the Uzbeks in eastern Iran, pushed Qohestan into a state of decline. The Safavid policy of granting independence to various cities within Qohestan further fragmented the region, ultimately leading to the collapse of its unity and the disappearance of the name "Qohestan" from common usage.

A major transformation in the region occurred during the early years of the hereditary rule of the Alam family, under the reign of Nader Shah Afshar (1148–1160 AH), when the provincial capital was relocated from Qaen to Birjand, and the province was renamed from Qaen to Qaenat. Several factors likely influenced this decision, the most prominent being the Alam family's origins in Sarbisheh, near Birjand, and Birjand's more central location within the province. This strategic positioning ensured a safer distance from neighboring provinces, such as the hereditary domains of Tabas, Torbat-e Heydariyeh, and Herat. The transfer of the capital to Birjand spurred the settlement's growth into a relatively large city, while simultaneously reducing the prominence of Qaen, which became the province's secondary city.

Keywords: Qohestan, Qaen, Birjand, Etymology, Ismailis, Mula'iyān

References

- Allah-Yari, H. (2014). *Robat-e Pariyan* [Robat-e Pariyan]. In G.-A. Haddad-Adel (Ed.), *Encyclopedia of the Islamic World* (Vol. 19). Tehran: Foundation for the Islamic Encyclopedia.
- Amoli, O. (1969). *Tarikh-e Royan* [History of Royan] (M. Sotoudeh, Ed.). Tehran: Bonyad Farhang-e Iran. [in Persian]
- Aramjo, A. (2010). *Barrasi-e tahavvolat-e siyasi, eqtesadi va ejtemai-e velayat-e qaenat dar dowre-ye qajarieh* [A study of the political, economic, and social changes of Qaenat county in the Qajar era] (Unpublished master's thesis). University of Tehran, Tehran, Iran. [in Persian]
- Asnad va Mokatabat-e Tarikhi az Teymur ta Shah Esmail [Historical Documents and Correspondences from Timur to Shah Ismail] (1977). Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [in Persian]
- Ayati, M. H. (1992). *Baharestan dar Tarikh va Tarajom-e Rijal-e Qaenat va Ghahestan* [Baharestan: A History and Biographies of Qaenat and Ghahestan]. Mashhad: Chap-e Sheerkat-e Sahami. [in Persian]
- Azami Sangsari, C. A. (1976). Qarenvand ya Sokhrayian [Qarenvand or Sokhrayian]. *History Studies*, 11(3), 201-244.
- Bal'ami, A. A. (1999). *Tarikhnameh-ye Tabari* [The History of Tabari]. Tehran: Soroush. [in Persian]
- Baladhuri, A. ibn Y. (1988). *Futuh al-Buldan* [Conquests of the Lands]. Beirut: Dar wa Maktabah al-Hilal. [in Arabic]
- Bayhaqi, A. al-F. (1995). *Tarikh-e Bayhaqi* [The History of Bayhaqi]. Tehran: Mahtab. [in Persian]
- Bayhaqi, A. al-H. A. ibn Z. (1938). *Tarikh-e Beyhaq* [History of Bayhaq] (A. Bahmanyar, Ed.). Tehran: Ketabforoushi Foroughi. [in Persian]
- Bellew, H. W. (1874). *From the Indus to the Tigris: A narrative of a journey through the countries of Balochistan, Afghanistan, Khorassan and Iran in 1872*. London: Trübner & Co.
- Daneshyar, M. (2015). *Tahavvolat-e Siyasi va Eghtesadi - Ejtemai Khorasan dar Dore-ye Qajariyah (1266-1332 Q/1850-1914)* [Political, economic, and social transformations of Khorasan during the Qajar era]. (Unpublished doctoral dissertation), University of Tehran, Tehran, Iran. [in Persian]
- Daneshyar, M. (2018). *Sistan*. *Encyclopedia of the Islamic World*. Tehran: Foundation for the Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Dekhoda, A. A. (1998). *Loghatnameh* [A dictionary]. Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Eskandar Beg Turkman Munshi (1971). *Tarikh-e Alam-Ara-ye Abbasi* [The world-conquering history of the Abbasids]. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Estarabadi, M. M. (1998). *Jahan-Gosha-ye Naderi* [The world conqueror of Nader]. Tehran: Anjoman Asar va Mafakher-e Farhangi. [in Persian]
- Etesam al-Molk, M. K. K. (1972). *Safarnameh-ye Etesam al-Molk* [The travelogue of Etesam al-Molk]. Tehran: Ferdowsi Printing House. [in Persian]

- Fanoudi, S. A. (2004). *Tarikh-e Qa'emat (Mirat al-Maknoonat fi Tarikh-e Qa'emat)* [History of Qa'emat]. Tehran: Hirmand. [in Persian]
- Forqani, M. F. (2002). *Tarikh-e Esmā'iliyoun-e Qohestan* [The history of the Ismailis of Qohestan]. Tehran: Society for Cultural Heritage and Honors. [in Persian]
- Fraser, J. B. (1825). *Narrative of a journey into Khorasan in the years 1821-2*. London: Longman.
- Gardizi, A. S. A. al-H. ibn al-Z. ibn M. (1984). *Zayn al-Akhbar* [The adornment of histories]. Tehran: Donyaye Ketab. [in Persian]
- Golestaneh, A. al-H. ibn M. A. (1977). *Majmal al-Tawarikh* [The concise histories] (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Hafez Abru, S. al-D. A. K. (1996). *Joghrafiya-ye Hafez Abru* [The geography of Hafez Abru]. Tehran: Miras-e Maktoub. [in Persian]
- Hafez Abru, S. al-D. A. K. (2001). *Zobdat al-Tavarikh* [Essence of histories]. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Hafez Abru, S. al-D. A. K. (2020). *Joghrafiya-ye Hafez Abru, Bakhsh-e Khorasan* [Geography of Hafez Abru: Khorasan section]. Tehran: Mahmoud Afshar Publications. [in Persian]
- Haft Keshvar ya Sur al-Aqalim* [Seven countries or the forms of the climes] (1974). Edited and Annotated by M. Sotoudeh. Tehran: Foundation of Iranian Culture. [in Persian]
- Hamdallah Mustawfi (1983). *Nozhat al-Qolub* [The pleasure of the hearts]. Tehran: Donyaye Ketab. [in Persian]
- Hatami, H. (2001). *Joghrafiya-ye Shahrestan-e Qainat* [Geography of Qainat county]. Mashhad: Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Hedayat, R. Q. K. (2001). *Tarikh-e Rowzat al-Safa-ye Naseri* [The history of the Rose Garden of purity, Naseri version] (J. Kianfar, Ed.). Tehran: Asatir. [in Persian]
- Hodud al-'Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib* [The boundaries of the world from the East to the West] (1983). Tehran: Tahouri. [in Persian]
- Hosseini Monshi, M. ibn I. (2007). *Tarikh-e Ahmad Shahi* [The history of Ahmad Shah]. Tehran: Erfan. [in Persian]
- Hosseini Qomi, Q. A. ibn S. al-D. H. (2005). *Kholasat al-Tavarikh* [Summary of histories]. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Hosseini, K. ibn Q. (2000). *Tarikh-e Ilchi Nezamshah* [The history of the Ilchi Nezamshah]. Tehran: The Society of Cultural Works and Luminaries. [in Persian]
- Ibn al-Athir, I. al-D. A. al-H. (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh* [The complete history]. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]
- Ibn Faqih, A. ibn M. (1996). *Al-Buldan* [The book of lands] (H. Yusef, Ed.). Beirut: Alam al-Kutub. [in Arabic]
- Ibn Hawqal, A. al-Q. M. (1939). *Surat al-Ardh* [The face of the earth] (J. H. Kramers, Ed.). Leiden: Brill. [in Arabic]
- Ibn Khordadbeh, A. al-Q. U. A. (1889). *Al-Masalik wa al-Mamalik* [Routes and kingdoms] (De Goeje, Ed.). Leiden: Brill. [in Arabic]

- Ibn Rusta, A. ibn U. (1891). *Al-Alaq al-Nafisa* [The precious connections] (De Goeje, Ed.). Leiden: Brill. [in Arabic]
- Istakhri, I. ibn M. (1927). *Al-Masalik wa al-Mamalik* [Routes and kingdoms]. Leiden: Brill. [in Arabic]
- Janabadi, M. B. (1999). *Rowzat al-Safaviyyah* [The safavid garden]. Tehran: Mahmoud Afshar Foundation. [in Persian]
- Jeyhani, A. al-Q. ibn A. (1989). *Ashkal al-Alam* [The Forms of the World] (A. ibn A. S. Kateb, Trans.). Mashhad: Beh Nashr. [in Persian]
- Jovayni, A. al-D. A.-M. (1937). *Tarikh-e Jahan-Gusha* [The history of the world conqueror]. Leiden: Brill. [in Persian]
- Khalifeh ibn Khayyat, A. O. (1995). *Tarikh* [The History] (N. Fawaz, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [in Arabic]
- Khavari Shirazi, M. F. (2001). *Tarikh-e Zulqarnain* [The History of Zulqarnain]. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Khavari, A. (1983). *Zahabiyeh: Tasavof-e Elmi - Asar-e Adabi* [The Zahabiyeh: Scientific Sufism - Literary Works]. Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Khwandamir, G. al-D. (1983). *Tarikh-e Habib al-Siyar fi Akhbar-e Afrad-e Bashara* [The history of the beloved of biographies in the accounts of humans]. Tehran: Khayyam. [in Persian]
- Labaf Khaniki, R. A. (2009). *Qanat, Origin and Sustenance of Gonabad and Kohestan. Paj*, 2(5), 165–172. [in Persian]
- Le Strange, G. (2004). *Geography of the Eastern Caliphate* (M. Erfan, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Maqdisi, A. A. M. (1991). *Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim* [The best divisions in the knowledge of regions]. Cairo: Maktabat Madbuli. [in Arabic]
- Marco Polo (1984). *Safarhay-e Marco Polo* [The travels of Marco Polo] (R. Golbang, Trans.). Tehran: Koushesh. [in Persian]
- Marvi, M. K. (1985). *Alam Ara-ye Naderi* [The history of Nader Shah]. Tehran: Zavvar. [in Persian]
- Mashkoo, M. J. (1966). *Fehrest-e bana-ha-ye tarikhi va amaken-e bastani-ye Iran* [A list of historical buildings and ancient sites of Iran]. Tehran: Donyaye Ketab. [in Persian]
- Minhaj-e Siraj, A. O. O. (1984). *Tabaqat-e Naseri* [The Naseri classes] (A. Habibi, Ed.). Tehran: Donyaye Ketab. [in Persian]
- Mir Khvand, M. ibn K. S. (1853). *Rowzat al-Safa* [The garden of purity]. Tehran: Dar al-Taba'a Khasseh Jadideh. [in Persian]
- Mirnia, S. A. (1990). *Ilha va Tayefeh-ha-ye Ashayeri-ye Khorasan* [Tribes and Nomadic Groups of Khorasan]. Mashhad: Danesh. [in Persian]
- Mohammad ibn Ebrahim (1964). *Seljukian va Ghaz dar Kerman* [The Seljuks and the Ghaz Tribes in Kerman]. Tehran: Nashr-e Elm. [in Persian]
- Mohammad ibn Najib Bakran (1963). *Jahannameh* [The Worldbook]. Tehran: Ibn Sina. [in Persian]

- Mohammadi Khomak, J. (1999). "Nakha'i-ha va Laluyi-ha che Kasani Hastiand?" [Who Are the Nakha'i and Laluyi Tribes?]. *Matikan-e Sistan* [Collection of Articles on Sistan Studies]. Mashhad: Vajiran. [in Persian]
- Mojtahed-Zadeh, P. (2008). *The Amirs of the Borderlands: And Eastern Iranian Borders* (H. M. M. Nouri, Trans.). Tehran: Shirazeh.
- Mostowfi Bafqi, M. M. (2006). *Jame'-e Mofidi* [The Comprehensive Book by Mofid]. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Naderi, B. (1980). *Masjed-e Jame'-e Qa'en* [The Jameh Mosque of Qa'en]. *Asar Journal*, 1(1), 103–107. [in Persian]
- Na'ini, M. J. (1974). *Jame'-e Ja'fari* [The Comprehensive Book of Ja'fari] (I. Afshar, Ed.). Tehran: Society for National Monuments. [in Persian]
- Nasavi, M. (2005). *Seerat-e Jalal al-Din Mankoberni* [The Biography of Jalal al-Din Mankoberni] (M. Minovi, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Nashriyeh Asami-ye Anasir va Vahad-ha-ye Taqsimat-e Keshvari* [Newsletter of the names of elements and units of territorial divisions] (2014). Tehran: Ministry of Interior, Office of Territorial Divisions. [in Persian]
- Nasir Khusraw, A. M. H. al-D. Q. (1965). *Safarnameh* [The travelogue] (M. Dabirsiaghi, Ed.). Tehran: Tahuri. [in Persian]
- Pazouki-Toroudi, N., & Shadmehr, A. (2005). *Asar-e Sabt Shode-ye Iran dar Fehrest-e Asar-e Melli* [Iranian cultural heritage sites registered on the National Heritage List]. Tehran: Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- Qashani, A. al-Q. A. ibn M. (1969). *Tarikh-e Oljaito* [The history of Oljaitu]. Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab. [in Persian]
- Qatqan, M. Y. ibn A. (2006). *Moskhar al-Bilad* [The conqueror of lands]. Tehran: Mirath-e Maktoub. [in Persian]
- Qodameh, ibn J. K. B. (1981). *Al-Kharaj wa San'at al-Kitabah* [Land tax and the craft of writing]. Baghdad: Dar al-Rashid. [in Arabic]
- Qomi, H. ibn M. (2006). *Tarikh-e Qom* [The history of Qom] (H. ibn A. Qomi, Trans.). Qom: Marashi Najafi Library. [in Persian]
- Rajabi, N. (2005). *Tarikh va Joghrafiya-ye Shahrestan-e Qainat* [History and geography of Qainat County]. Tehran: Shahrasub. [in Persian]
- Rashid al-Din Fazlollah (1940). *Tarikh-e Mobarak Ghazani* [The blessed history of Ghazan]. Hertford: Stephen. [in Persian]
- Rashid al-Din Fazlollah (1994). *Jame al-Tawarikh* [The compendium of histories]. Tehran: Mirath-e Maktoub. [in Persian]
- Razi, A. A. (1961). *Haft Eqlim* [The Seven Climes]. Tehran: Elmi. [in Persian]
- Razmara, H. A. (1950). *Farhang-e Joghrafiya-ye Iran (Abadiha)* [A geographical dictionary of Iran: Settlements], Vol. 9. Tehran: Army Printing House. [in Persian]
- Razpoosh, S. (1998). Banou Simjur. *Encyclopaedia of the Islamic World*, Vol. 4. Tehran: Foundation for the Islamic Encyclopaedia. [in Persian]
- Saeedzadeh, M. (1992). *Da'erat al-Ma'aref-e Qa'en* [Encyclopedia of Qa'en]. Qom: Without Publisher. [in Persian]

- Safa, A. (1994). *Tarikh-e Jiroft va Kahnooj* [History of Jiroft and Kahnooj]. Kerman: Kerman Studies Center. [in Persian]
- Sam Khaniyani, A. A., Barzegar, K., Zarei, A., & Mahmoudi-Nasab, A. A. (2023). Mo'arrefi va tahlil-e ketibeh-ha-ye masjid-e jame-e Qa'en [Introduction and analysis of the inscriptions of Qa'en's Jame Mosque]. *Farhang-Social Studies of Khorasan*, 18(2), 53-94. [in Persian]
- Sam'ani, A. al-K. ibn M. (1962). *Al-Ansab* [The genealogies] (A. al-M. al-Yamani, Ed.). Hyderabad: Da'erat al-Ma'aref al-Othmaniyyah. [in Arabic]
- Samarqandi, K. al-D. A. al-R. (2004). *Matla' al-Sa'dain va Majma' al-Bahrain* [The rise of two auspicious stars and the confluence of two seas]. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Shabankareh'i, M. ibn A. (2002). *Majma' al-Ansab* [The compendium of genealogies]. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Shahrestan-ha-ye Iranshahr*, a Middle Persian Text (2009). Edited by T. Daryaei; Translated by S. Jalilian. Tehran: Toos. [Persian trans.]
- Shirvani, Z. al-A. (1936). *Bostan al-Siyahah* [The garden of travels]. Tehran: Ketabkhaneh-ye Sanaei. [in Persian]
- Sistani, M. S. H. ibn M. G. al-D. (2004). *Ehya al-Molouk: Tarikh-e Sistan ta Asr-e Safavi* [Revival of Kings: History of Sistan until the Safavid Era]. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Smith, E. (1876). *The Perso-Afghan Mission, 1871-72. Eastern Persia: An Account of the Journeys of the Persian Boundary Commission*, Vol. 1. London: Macmillan and Co.
- Sobki, T. al-D. A. N. A. al-W. ibn A. (1963). *Tabaqat al-Shafi'iyyah al-Kubra* [The major classes of the Shafi'is] (M. M. al-Tanahi & A. M. al-Halou, Eds.). Cairo: Dar Ihya al-Kutub al-Arabiyyah. [in Arabic]
- Soltani, S. (2008). *Jostari dar Bazshenasi-ye Qala'eh-ye Kohestan* [A study on recognizing the fortresses of Kohestan]. Birjand: Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- Tabari, M. ibn J. (1967). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk* [The history of nations and kings]. Beirut: Dar al-Turath. [in Arabic]
- Tarikh-e Qizilbashan* [The history of the Qizilbash] (1982). Tehran: Behnam. [in Persian]
- Tarikh-e Sistan* [The history of Sistan] (1987). Tehran: Padideh-e Khavar. [in Persian]
- Tattavi, Q. A., & Qazvini, A. K. (2003). *Tarikh-e Alfi* [The millennium history]. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Tehrani, M. S. (2004). *Mirat-e Varidat* [The mirror of inspirations]. Tehran: Mirath-e Maktoub. [in Persian]
- Utbi, M. ibn A. (2005). *Tarikh-e Yamini* [The Yamini history] (Jarafadaghani, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Ya'qubi, A. ibn I. (2001). *Al-Buldan* [The countries]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [in Arabic]

- Yaqut al-Hamawi, A. A. (1995). *Mu'jam al-Buldan* [The dictionary of countries]. Beirut: Dar Sadir. [in Arabic]
- Yazdi, S. al-D. A. (2008). *Zafarnameh* [The book of victories]. (S. S. Mir Mohammadsadeq & A. Navaei, Eds.). Tehran: Islamic Parliament. [in Persian]
- Zahiri Nishapuri, Z. al-D. (1953). *Seljuknameh* [The book of the Seljuks]. Tehran: Kalaleh Khavar. [in Persian]
- Zamchi Esfazari, M. al-D. M. (1959). *Rauzat al-Jannat fi Awsaf-e Madinat Herat* [Gardens of paradise in the description of the City of Herat]. Tehran: University of Tehran. [in Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

وجه تسمیه و دگرگونی نام و جایگاه قاین و قهستانمرتضی دانشیار^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۸، شماره‌ی ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_213573.html**چکیده**

هجوم مکرر بیگانگان به خاک ایران و سلطه‌ی چندگانه‌ی آنان، زمینه‌ی آمیختگی و تأثیر وجوه فرهنگی ایشان را در پی داشته است. از نمودهای این تأثرات فرهنگی، شیوع روایت‌های متعدد در مورد وجوه تسمیه و انتساب بسیاری از شهرها و اماکن ایران به اسطوره‌ها و اشخاص یونانی، سامی و مغولی است. پژوهش کنونی بر پایه روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای، به بررسی وجه تسمیه‌ی بحث‌برانگیز شهر قاین و عنوان ولایت آن، قهستان، می‌پردازد. بررسی تاریخ جابجایی کرسی قهستان، تغییر نام این ولایت و نقاط عطفی که موجب شکوفایی یا زوال و در عین حال عامل تغییر کرسی یا نام آنجا بوده، دیگر اهداف این پژوهش را تشکیل می‌دهد. یافته‌های تحقیق حاکی است که برخلاف روایت‌های معمول که وجه تسمیه قاین را در اسطوره‌های سامی یا واژگان مغولی جستجو می‌کنند، نام آن برگرفته از خاندانی کهن ایرانی و تغییر یافته‌ی واژه‌ی کارن است. ولایت قهستان یا قوهستان نیز که معرب کوهستان است، نه به سبب فنوت متعدد، بلکه به سبب کوهستان‌ها و ارتفاع بالاتر آنجا نسبت به نواحی پیرامون، بدین نام خوانده شده است. دیگر یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که اگرچه قهستان در هجوم اعراب مسلمان آسیبی

 ۱. daneshyar@um.ac.ir

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

ویرانگر دید، اما در سده‌ی چهارم و هم‌روزگار با حاکمیت موروثی خاندان سیمجوریان، ضمن الحاق چند ولایت دیگر به آن، امنیت و ثباتی یافت که در سایه‌ی آن به شکوفایی اقتصادی و اجتماعی رسید. تغییر نام ولایت و از تداول افتادن نام قهستان نیز در آغاز دوره‌ی صفویه رخ داد که ولایت پهناور قهستان به چند ولایت کوچک تقسیم شده هر یک به نام کرسی خود شهرت یافتند. بعداً این تغییر، قائن مرکز ولایتی به همین نام شد که بیش از دو سده‌ی بعد، هم‌روزگار با نادرشاه افشار (حک. ۱۱۴۸ - ۱۱۶۰ق)، کرسی ولایت به بیرجند منتقل گشت و نام ولایت نیز به قائنات تغییر یافت.

واژه‌های کلیدی: قهستان، قاین، بیرجند، وجه تسمیه، اسماعیلیان، مولائیان.

مقدمه

قهستان یا قوهستان، نام مناطق متعددی در فلات ایران بوده است که مشهورترین آن‌ها بعد از اسلام، قهستان خراسان است. این ایالت عمدتاً از توابع خراسان و گاه مستقل از آن به شمار می‌رفته است. قهستان در جنوب خراسان جای داشت و مرز شرقی آن به ولایت خواف و بیابانی میان خواف، فراه و سیستان محدود می‌شد. مرز غربی آن بیابان میان فارس و کرمان، یعنی دشت کویر، حد شمالی آن ولایات نیشابور و سبزوار و مرز جنوبی قهستان، ایالت سیستان و بیابان کرمان، یعنی کویر لوت بود. کرسی این ولایت عمدتاً شهر قاین بوده است که پیشینه‌ی این شهر نیز به دوره‌ی ساسانیان یا پیش از آن باز می‌گردد. اطلاعی از وضع قهستان و قاین تا پیش از فتح آنجا به دست اعراب مسلمان به‌جای نمانده است و برای اطلاع از وضع کلی این سرزمین از جمله در مورد تاریخ شکل‌گیری و تحول سکونتگاه‌های انسانی در خاک آن‌ها، باید به داده‌های باستان‌شناسی مراجعه کرد.

این دیرینگی موجب اختصاص پژوهش‌های نسبتاً پرشمار به تاریخ این منطقه شده است که از میان آن‌ها، آن دسته از تحقیقاتی که به بررسی تاریخ عمومی قاین یا قهستان پرداخته‌اند، به وجه تسمیه آن توجه داشته و وجوه گوناگونی برای آن برشمرده‌اند.^۱ از جمله آن را دگرگون شده‌ی

۱. نظر این تحقیقات که پیشینه‌ی پژوهش حاضر به شمار می‌روند، در ادامه‌ی مقاله مورد نقد قرار گرفته است. از همین رو، در مقدمه برای جلوگیری از تکرار و درازگویی به معرفی و بررسی آن‌ها پرداخته نشده است.

واژه‌ی گاوئین یا ریشه گرفته از واژه‌ی قابیل، فرزند آدم، یا واژه‌ای مغولی دانسته‌اند که هیچ یک درست نمی‌نماید، چرا که قاین پیش از ورود اعراب و فرهنگ سامی به این منطقه، وجود داشته است. بر همین اساس تحلیل‌هایی که وجهی مغولی برای نام آن ارائه کرده‌اند نیز، درست نیست. نظر آن دسته از منابع نیز که ریشه‌ی واژه‌ی قهستان را «قَه» دانسته‌اند و وجه‌تسمیه‌ی آن را وجود قنات‌های این ولایت پنداشته‌اند نیز درست نمی‌نماید، چرا که نه وضعیت آبی این مناطق نسبت به ولایات پیرامونش تفاوتی ساختاری داشته است و نه تعداد قنات‌های این ولایت از ولایات پیرامونش بیشتر بوده است. افزون بر این، همچنان دگرگونی‌های بنیادین که منجر به شکوفایی یا زوال، تغییر نام یا جابه‌جایی کرسی ولایت شده است، مورد بحث و اختلاف است. پژوهش حاضر، نخست به بررسی وجوه تسمیه‌ی قائن و قهستان می‌پردازد و سپس با مشخص کردن نقاط عطف این ولایت، موجبات دگرگونی عمده و تغییر مکرر نام و محل کرسی آن را روشن می‌نماید.

وجه تسمیه‌ی قاین و قهستان

نخستین بار نام شهر قاین در مکتوبی به نام *شهرستان‌های ایران‌شهر* (۱۳۸۸: ۳۲، ۳۸) که متنی مربوط به دوره‌ی ساسانی است، با عنوان «کائن» آمده و سازنده‌ی آن کی‌لهراسپ، از شاهان اسطوره‌ای ایران، ذکر شده است. باین‌وصف، نظر پژوهشگرانی که واژه‌ی قاین را سامی/عربی و دگرگون شده‌ی واژه قابیل، فرزند حضرت آدم، دانسته یا آن را کلمه‌ای مغولی (به معنای بردار همسر) برشمرده و بر همین پایه‌ی وجوه تسمیه‌ی گوناگونی برای آن آورده‌اند (برای نمونه، نک. آیتی، ۱۳۸۸: ۱۴-۱۵؛ فنودی، ۱۳۸۳: ۳۲؛ سعیدزاده، ۱۳۷۱: ۲۵-۲۷؛ رجبی، ۱۳۸۴: ۲۵۳، حاتمی، ۱۳۸۰: ۲۲)، صحیح نیست؛ زیرا سابقه‌ی ورود اسطوره‌های سامی/عربی به ایران به سال‌های پس از شکست شاهنشاهی ساسانی و غلبه اعراب مسلمان در دوره‌ی خلافت عمر (خلافت. ۱۳-۲۳ ق) بازمی‌گردد. حال آنکه، شاهد بالا نشان داد که تاریخ پیدایی شهر قائن به سده یا سده‌ها پیش از ورود اعراب به ایران می‌رسد. بر پایه‌ی همین تحلیل، وجوه تسمیه‌ای که قائن را واژه‌ای مغولی می‌دانند نیز درست نیست، چرا که هجوم آنان به خراسان و ورود عناصر فرهنگ مغولی به ایران از سال ۶۱۶ق فراتر نمی‌رود. همچنین گمانه‌هایی که این واژه را دگرگون

شده‌ی گاوئین (مخفف گاو آئین)، و به معنای کشاورز یا تغییر یافته‌ی کوهین به معنای کوهستانی دانسته‌اند، هیچ پشتوانه‌ای ندارد (آیتی، ۱۳۸۸: ۱۴-۱۵؛ حاتمی، ۱۳۸۰: ۲۲).

نام کائن یا معرب شده‌ی آن، قائن یا قاین، همچون بسیاری از شهرهای ایران می‌بایست برگرفته از نام سازنده یا آبادکننده‌ی آن و بر همین مبنا دگرگون شده‌ی واژه کارن/کارن (معرب آن قارن) باشد. شواهد این مدعا به شرح زیر است: کارن/قارن یکی از هفت خاندان بزرگ دوره اشکانی است که قدرت و اعتبارشان تا پایان دوره ساسانی همچنان پابرجا بوده است (نک. اعظمی سنگسری، ۱۳۵۵: ۲۰۶-۲۰۷). این خاندان دست‌کم از دوره‌ی ساسانیان در جنوب خراسان و از جمله در منطقه‌ی قاین دارای نفوذ بوده‌اند (آیتی، ۱۳۸۸: ۲۹-۳۷). پس از فتح قهستان به دست لشکر مسلمان نیز، قارن نامی از همین حوالی و احتمالاً از خاندان قارن، با حمایت قهستانیان و اهل هرات در سال ۳۲ق بر اعراب شورید، ولی شکست خورده و در همان سال کشته شد (طبری، ۱۳۸۷ق/ج ۴: ۳۱۴-۳۱۵؛ برای روایتی متفاوت، نک. بلعمی، ۱۳۷۸/ج ۳: ۵۹۰-۵۹۱).^۱ شاهد دیگر، وجود خرابه‌های شهری باستانی به نام قارن در چهار فرسنگی جنوب غرب شهر قاین است که، گذشته از برجای ماندن بخشی از ویرانه‌های آن، کاریزی به همین نام نیز در محدوده‌ی آن شهر جاری است (آیتی، ۱۳۸۸: ۱۶؛ رجبی، ۱۳۸۴: ۹۹).^۲

درباره‌ی وجه تسمیه‌ی ولایت قوهستان/قهستان می‌باید بیان نمود که، دست‌کم از دوره‌ی ساسانیان تا کم‌وبیش دوره صفویان، مناطق مختلفی در ایران به قوهستان یا قهستان موسوم

۱. جالب آنکه، قارن نام خاندانی پرنفوذ در قاین سده‌های ۷ و ۸ق بود که دست‌کم دو نسل از آن‌ها حاکم این منطقه بوده‌اند و مسجد جامع کنونی قاین را نیز فردی از همین خاندان موسوم به جمشید بن قارن که از حکام دوره تیموریان بود، در سال ۷۹۶ق تجدید بنا کرده است (نک. ادامه‌ی مقاله). افزون بر این، به گزارش میرنیا (۱۳۶۹: ۱۸۰-۱۸۱) در سال ۱۳۲۹ش طایفه‌ای موسوم به قارنی در شهر قاین وجود داشت که خود را از نسل قارن دانسته و جمشید قارن را از جمله بزرگان خود به شمار می‌آوردند، و افزون بر روایت‌های شفاهی در مورد بزرگان خود، اسنادی نیز در مورد ایشان داشتند. این شواهد می‌تواند نشانی از تداوم خاندان قارن یا نام و یاد آنان در این منطقه، از پس سده‌ها بعد از فروپاشی ساسانیان، باشد.

۲. در خراسان شاهده‌ی دیگر از تغییر نام کارن به عنوانی جدید وجود دارد. روستای کارده واقع در حدود ۴۵ کیلومتری شمال خاوری مشهد تا دوره‌ی صفویه به کارنده شهرت داشت و از آن پس به کارده تغییر یافت. گواه این موضوع جغرافیای حافظ‌ابرو (۱۳۹۹، ج ۱: ۱۵۹) است که در معرفی روستاهای بلوک رزان‌رود مشهد از این روستا با نام کارنده یاد کرده است. درویش محمد کارنده‌ی (د. ۱۰۳۷ق)، از شیوخ صوفی سلسله‌ی ذهبیه و ملقب به پیر پلان‌دوز متولد این روستا بود و شهرت او به عارف کارنده‌ی در دوره‌ی شاه عباس (حک. ۹۹۶-۱۰۳۸ق) نشان می‌دهد که تا آن زمان همچنان از این روستا با نام کارنده یاد می‌شده است (نک. خاوری، ۱۳۶۲: ۲۶۳).

بوده‌اند. پهناورترین منطقه‌ی موسوم به کوهستان/ قهستان، سرزمین وسیع میانه و پیرامون رشته‌کوه زاگرس بوده است که پس از اسلام با تعریب این واژه، جَبَل و جِبَال خوانده شده و از دوره‌ی سلجوقیان تا پایان دوره‌ی قاجاریه از آن با نام عراق عجم یاد شده است (ظهیری نیشابوری، ۱۳۳۲: ۱۹، ۵۶؛ سمعانی، ۱۳۸۲ق، ج ۱۰: ۵۱۵؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج ۴: ۴۱۶؛ ج ۵: ۱۲۱، ۱۳۵؛ شیروانی، ۱۳۱۵: ۳۶۵؛ لسترنج، ۱۳۸۳: ۱۸۵). قهستان دیگر، قهستان کرمان یا قهستان ابوغانم بوده است که از وصف آن در منابع جغرافیایی مسلمانان، به‌ویژه *حدودالعالم*، (۱۳۶۲: ۳۱؛ همچنین، اصطخری، ۱۹۲۷: ۹۷-۹۸، ۱۶۲، ۱۶۴؛ ابن حوقل، ۱۹۳۹: ۳۱۲؛ مقدسی، ۱۴۱۱ق: ۴۶۱، ۴۶۷؛ حموی، ۱۹۹۵م، ج ۴: ۴۱۶؛ صفا، ۱۳۷۳: ۱۱-۱۲) چنین برمی‌آید که همان جبال‌بارز امروزی واقع در جنوب شرق شهر جیرفت است.

دیگر قهستان‌های مشهور ایران عبارت بوده‌اند از: قهستان یزد واقع در جنوب شهر تفت (حافظ‌ابرو، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۹۷، ۲۸۹؛ ج ۳: ۱۱۹؛ مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۰-۳۱، ۹۵، ۱۸۷؛ ج ۳: ۸۶، ۲۲۷، ۸۷۹؛ نائینی، ۱۳۵۳: ۳۷۹، ۷۱۰)؛ کوهستان/ قهستان واقع در شمال منطقه‌ی شروان/ شیروان که در سده‌های اخیر بخش اول این واژه به واژه‌ی ترکی داغ تغییر یافته و داغستان خوانده می‌شود (نک. حسینی قمی ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۷۹، ۳۲۱، ۳۲۳؛ ج ۲: ۶۷۶-۶۷۷، ۹۲۸)؛ قهستان قم که نام یکی از بلوکات جنوب شرقی این ولایت بوده و به روایتی، نظامی گنجوی، زاده‌ی یکی از آبادی‌های همین قهستان بوده است (قمی، ۱۳۸۵: ۱۷۱، ۱۷۶، ۳۲۱؛ شیروانی، ۱۳۱۵: ۴۵۳). اما مشهورترین قوهستان/ قهستان، قهستان خراسان بوده است که نامش نسبت به دیگر مناطق موسوم به قوهستان/ قهستان ماندگاری بیشتری داشته است. از روایت منابع آشکار است که نام آنجا دست‌کم از دوره‌ی ساسانیان و نیز به هنگام هجوم مسلمانان به این ولایت، کوهستان (مغرب آن قهستان یا قوهستان) بوده است (بلعمی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۷۶۸؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۹۰).

اما برخی واژه‌ی قهستان را برگرفته از واژه‌ی قَه، قَه یا کَه و به معنای سرزمینی که آب آنجا منحصر به آب کاریز یا چاه است، دانسته و برآند سبب نامگذاری چندین منطقه در ایران، از جمله قهستان خراسان، به سبب همین شیوه‌ی استحصال آب در این مناطق است (نک. منصور، تعلیقات بر *تصحیح اشکال العالم جیهانی*، ۱۳۶۸: ۲۲۶-۲۲۷؛ سلطانی، ۱۳۸۷: ۲۷؛ لباف‌خانیکی،

۱۳۸۸: ۱۶۸-۱۶۷). منصوری (۱۳۶۸)، به عنوان نخستین مدعی این نظر، گواه صحت عقیده خود را این می‌داند که در منابع پیش از مغول، قهستان خراسان منحصرأ به صورت «قهستان» و نه قوهستان، ثبت شده است. اما برخلاف این ادعا، نویسندگان متعددی از جمله بلاذری (۱۹۸۸: ۳۹۰)، اصطخری (۱۹۲۷م: ۱۵۸)، ابن حوقل (۱۹۳۹م: ۴۴۶) و یاقوت حموی (۱۹۹۵م، ج ۴: ۴۱۶) از آنجا عمدتاً یا صرفاً به صورت «قهستان» یاد کرده و نویسنده *حدود العالم* (۱۳۶۲: ۹۰-۹۱) رسماً آن را «کوهستان» خوانده است. بحث زبانشناسانه‌ی لباف‌خانیکی نیز که آن را قهستان می‌خواند، به هیچ روی از سوی منابع تأیید نمی‌شود. افزون آنکه، قهستان‌های مذکور بستری عمدتاً کوهستانی و بعضاً بدون امکان حفر هیچ‌گونه کاریزی داشته‌اند.

شواهد متعدد حاکی است که عنوان کوهستان/ قوهستان یا قهستان در برابر ایراهستان/ اراهستان به کار برده شده و به مناطقی مرتفع در فلات ایران اطلاق می‌شده است که در کنار آن‌ها سرزمین پست کرانه رود، دریا و یا حتی دشت‌های خشک و پست جای داشته است. مشهورترین گواه این مدعا، نامیدن سرزمین پست کرانه دو رود دجله و فرات در ایران باستان به ایراه (مغرب آن عراق)، و نهادن نام کوهستان (مغرب آن قهستان یا جبال)، به سرزمین مرتفع خاور آنجا است (نک. یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۱: ۲۹۰؛ ج ۴: ۹۴؛ لسترینج، ۱۳۸۳: ۳۵۲؛ دهخدا، ذیل مدخل ایراه). براین‌اساس، قهستان خراسان می‌بایست به سبب همسایگی با سرزمین پست کرانه رود هیرمند و نیز کویر لوت و دشت کویر که به ترتیب در جنوب شرق، جنوب و غرب قهستان بوده‌اند، بدین نام خوانده شده باشد.

شکوفایی و زوال قهستان: از فتح عرب تا هجوم مغول (۳۰-۶۵۴ق)

کشفیات باستان‌شناسی در نزدیک شهر قاین و از جمله آثار مکشوف در غار لکی اسپور - واقع در کمتر از ۲۰ کیلومتری شهر قاین - سابقه‌ی سکونت در آن حوالی را به چندین هزار سال پیش می‌رساند (پازوکی و شادمهر، ۱۳۸۴: ۱۴۹). اما چنانکه اشاره شد، اطلاعات مکتوب ما از شهر قاین از دوره‌ی ساسانی فراتر نمی‌رود. با فروپاشی ساسانیان، بنابر روایت مشهورتر در منابع دوره‌ی اسلامی، لشکر اعراب به فرماندهی احنف بن قیس در سال ۲۹ق از سمت طبرس به قهستان هجوم آورد که با ایستادگی اهالی مواجه شد. اگر روایت گشودن شهرهای قهستان به جنگ پذیرفته

شود، بی‌گمان این شیوه‌ی فتح می‌توانست تبعاتی سخت برای آن‌ها داشته باشد. شورش قارن/کارن کمی بعد از سلطه‌ی اعراب و حمایت اهل قهستان از وی، می‌توانست به مفهوم اعتراض به همین وضع باشد که به تبع با شکست قارن از لشکریان مسلمان، شهرهای آنجا را ویران تر می‌کرد (سال ۳۲ق). خاصه که دو دهه بعد و در حدود سال ۵۱ ق، اهالی قهستان بار دیگر سر به قیام برداشتند که ربیع بن زیاد حارثی، والی وقت خراسان (حک. ۵۱-۵۳ق)، آنان را درهم شکست (خلیفه بن خیاط، ۱۴۱۵ق: ۱۳۰؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵: ۲۸۶). شاید همین موضوع موجب شده است که هیچ نامی از شهرهای قهستان و حتی شهرهای مهم آنجا یعنی قاین، تون (فردوس) و جنابذ (گناباد) در منابع سه سده‌ی نخست اسلامی نیابیم و نویسندگان مسلمان تا سده‌ی چهارم عنوان قوهستان/قهستان را افزون بر ایالت به مرکز آن (به احتمال بیشتر قاین) هم اطلاق کنند.

چنین به نظر می‌رسد که در همین سال‌های نخست فتح قهستان و جهت ممانعت از شورش مجدد اهالی آنجا، اعراب بکر بن وائل را در این منطقه سکونت دادند که گویا همین قضیه سرآغاز رواج زندگی کوچ‌نشینی در قهستان شده است (بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۹۰؛ اصطخری، ۱۹۲۷: ۱۵۵). اطلاق عنوان ولایت به مرکز آن نیز، از آنجا آشکار می‌شود که در توصیف کشورگشایی اعراب، از فتح شهر قهستان یاد شده و آنجا را دارای حصار و فتح آنجا را به جنگ ثبت کرده‌اند. همچنین در وصف مسیر راه میان طبس و نیشابور یا دیگر مسیرهای خراسان، بدون هیچ‌گونه اشاره‌ای به قاین و تون و گناباد، صرفاً از قهستان یا «روستاهای قهستان» نام برده‌اند (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۲۱، ۵۲؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۹۰؛ قدامه بن جعفر، ۱۴۰۱ق: ۱۷۲؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۴: ۳۰۱، ۳۱۴؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۲۷). این درحالی است که هم وجود آتشکده‌ای در شهر قاین که به عقیده‌ی باستان‌شناسان مسجد جامع کنونی شهر بر ویرانه‌ی آن استوار شده است (نادری، ۱۳۵۹: ۱۰۳) و هم ذکر نام کائن/قاین در کتاب *شهرستان‌های ایران‌شهر* (۱۳۸۸: ۳۲، ۳۸)، نشان می‌دهد که رونق و جایگاه این شهر در دوره‌ی ساسانی تا بدانجا بوده نام آن در کتاب مذکور آمده است. حمدالله مستوفی (۱۳۶۲: ۱۴۳-۱۴۶) در سال ۷۴۰، قهستان را شامل ۱۶ ولایت دانسته است که در نسخ باقیمانده از اثر او، اسامی و وصف آن‌ها اندکی مغشوش است و نام یکی از ولایات به درستی مشخص نیست. طبق گزارش او نام این ولایات به شرح زیر بوده‌اند: ترشیز اکاشمر

کنونی، تون [فردوس]، تنجه [احتمالاً بجستان]، جنابد [گناباد]، دشت بیاض، برجند/ بیرجند، خوسف، شاخین/شاخین، فشارود، زیرکوه، خور، طبس مسینان، طبس گیلکی، قاین، مؤمن‌آباد [سربیشه کنونی]. منابع جغرافیایی سده‌ی چهارم نیز اگرچه به صورت دقیق نام تمام توابع این ولایت را نیاورده‌اند، اما وصف آن‌ها از حد و مرز قهستان، مؤید همین قلمرو است (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰؛ اصطخری، ۱۹۲۷: ۱۶۲-۱۶۴؛ مقدسی، ۱۴۱۱ق: ۳۰۱، ۳۲۱؛ حدود العالم، ۱۳۶۲: ۹۰-۹۱). حافظ‌ابرو در دوره‌ی شاهرخ تیموری (حک ۸۰۷-۸۵۰)، قهستان را با اندکی تفاوت در نام توابع آن، شامل ۱۵ ناحیه به این شرح ثبت کرده است: جنابذ، بیرجند، تون، زیرکوه، بجستان، نهارجان، دشت بیاض، طبس گیلکی و رقه، شاخین، فشارود، مؤمن‌آباد، ترشیز، قاین، طبس مسینا و خوسف (حافظ‌ابرو، ۱۳۹۹، ج ۱: ۱۲۰-۱۲۵؛ قس. زمیچی اسفزاری، ۱۳۳۸، ج ۱: ۳۲۷-۳۲۸). اما چنین می‌نماید که به هنگام فتح این منطقه در سده‌ی نخست هجری تا حدود آغاز سده‌ی چهارم، برخی ولایات از جمله طبس و طریث/ ترشیز، مستقل از قهستان بوده‌اند، چرا که منابع پیش از سده‌ی چهارم، هم روایت فتح طبس و هم میزان مالیات آنجا را جدای از قهستان آورده‌اند و هم مسیر راه‌های این دو شهر را مستقل از قهستان وصف کرده‌اند (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۳۵، ۲۴۳؛ یعقوبی، ۱۴۲۲ق: ۹۵؛ بلاذری، همانجا؛ ابن‌رسته، ۱۸۹۱: ۱۰۵؛ ابن‌فقیه، ۱۴۱۶ق: ۶۱۵، ۶۲۹). ابن خردادبه (۱۸۸۹: ۳۵)، مجموع مالیات طبس را ۱۲۹۲۵۰ درهم و قهستان را ۹۱۲۳۷۷ درهم و چند دهه بعد ابن‌فقیه (۱۴۱۶ق: ۶۲۹) مالیات طبس را ۳۰۷۴۴۰ درهم و مالیات قهستان را ۷۷۸۰۸۸ درهم ذکر کرده‌اند. اما در سده چهارم، جیهانی (۱۳۶۸: ۱۷۰)، اصطخری (۱۹۲۷م: ۲۲۹، ۲۷۳)، ابن‌حوقل (۱۹۳۹م: ۴۰۳، ۴۴۶) و مقدسی (۱۴۱۱ق: ۲۴، ۳۴۱) طبس و ترشیز را جزو قهستان به شمار آورده و مقدسی (۱۴۱۱ق: ۳۴۰ پاورقی)، میزان خراج قهستان را ۹۸۷۸۸۰ درهم ثبت کرده است. باین‌وصف، چنین می‌نماید که تحولاتی سیاسی در سده‌ی چهارم موجب الحاق طبس و ترشیز به حوزه‌ی قلمرو حاکم قهستان شده است و هم احیا و رونقی را برای قهستان به همراه داشته است؛ چنان‌که نام و وصف شهرهای آن در سده‌ی چهارم در منابع تاریخی و جغرافیایی پیدا شده است. همچنین، براساس همین منابع، مرکز قهستان دست‌کم تا دوره‌ی سلطه‌ی مغولان شهر قاین بوده است.

آغاز شکل‌گیری قهستان بزرگ هم‌زمان با دوره‌ی حکومت سامانیان (حک. ۲۸۷-۳۹۵) بود که دوره‌ای از آرامش و شکوفایی نسبی را برای آنجا به همراه داشت؛ چه آنکه از حدود سال ۲۹۸ ق که ابوعمران سیمجور به حاکمیت سیستان منصوب شد یا حداکثر در طی چند سال بعد از آن تاریخ، حاکمیت قهستان به اقطاع او درآمد. پس از وی، حکومت قهستان به صوت موروثی به فرزند او ابراهیم و بعد از او به دست ابوالحسن محمد بن ابراهیم و سپس دو فرزند محمد بن ابراهیم، یعنی ابوعلی و ابوالقاسم بن محمد رسید (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۹۴، ۳۰۲، ۳۰۵؛ سمعانی، ۱۳۸۲ ق، ج ۷: ۳۵۱-۳۵۴؛ رازپوش، ۱۳۷۷، ج ۴، ۳۷۹-۳۸۱). گواه رونق قهستان در سال‌های حاکمیت سیمجوریان، پیدایی و ذکر مکرر نام شهرهای آن در منابع جغرافیایی سده‌ی چهارم به هنگام معرفی مسیرهای ارتباطی خراسان، و وصف محصولات و عمارت‌های شهرهای قهستان است (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰؛ اصطخری، ۱۹۲۷: ۲۷۳-۲۷۵، ۲۸۳-۲۸۶؛ ابن‌حوقل، ۱۹۳۹: ۳۹۹، ۴۰۱، ۴۰۳، ۴۰۵، ۴۲۷، ۴۵۶-۴۵۴، ۴۵۸؛ مقدسی، ۱۴۱۱ ق: ۳۲۱، ۳۵۱؛ حدود‌العالم، ۱۳۶۲: ۹۰-۹۱).

وصف ساخت‌وسازهای مرکز قهستان، قاین، از جمله دارالاماره، خندق و حصار آنجا از نیمه‌ی نخست سده‌ی چهارم تا نیمه‌ی سده‌ی پنجم نیز که گواه توسعه و شکوفایی نسبی آنجا در سال‌های حاکمیت سیمجوریان است، محتملاً در نتیجه‌ی رقابت و منازعات مکرر خاندان سیمجوری با دیگر حکام تابع سامانیان فراهم آمده بود تا آنجا را پناهگاهی نیرومند برای این خاندان گرداند (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰؛ حدود‌العالم، ۱۳۶۲: ۹-۹۱؛ عتبی، ۱۳۸۴: ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۷۳). مسجد جامعی با ایوانی بلند و منحصربه‌فرد نیز که ناصر خسرو (۱۳۴۴: ۱۲۶) در سال ۴۴۴ ق از آن به‌عنوان مهم‌ترین بنای قاین یاد کرده است، می‌بایست در همین دوره‌ی حاکمیت سیمجوریان بر قهستان ساخته شده باشد. همچنین ناصر خسرو (همان: ۱۲۵) که در همان سال از وجود ۴۰۰ کارگاه زیلوبافی و وسعت و آبادی تون درگذشته‌ای نه‌چندان دور یاد کرده است، می‌بایست مربوط به همین دوره‌ی حاکمیت سیمجوریان و در چند دهه پیش از سفر ناصر خسرو شکل گرفته باشد.

چنین می‌نماید که با سلطه‌ی غزنویان، عملاً قهستان به عنوان واحد سیاسی فروپاشید و شهرهای مختلف آن هر یک به حاکمی مستقل سپرده شد، چرا که در منابع این دوره نامی از

حاکم قهستان یا رویدادهای سیاسی قهستان در میان نیست. در همین دوره‌ی غزنویان و مشخصاً در ربیع‌الاول سال ۴۲۸ ترکمانان تازه وارد سلجوقی به شهر تون تاخته آنجا را تاراج کردند (بیهقی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۷۴۰). وصف ناصر خسرو (۱۳۴۴: ۱۲۶) از ویرانی بخشی از شهر تون و از بین رفتن کارگاه‌های متعدد زیلوبافی هم، می‌بایست نتیجه‌ی همین تاخت و غارت باشد. آگاهی دیگر از وضع قاین تا ربع پایانی سده‌ی پنجم، یعنی زمانی که پای اسماعیلیان به این شهر باز شد، در دست نیست، اما آشکار است که دست‌کم از سده‌ی چهارم تا نیمه‌ی سده‌ی ششم، فقها و محدثین متعدد پیرو مذاهب حنفی، شافعی و شیعه از این منطقه برخاسته‌اند که در منابع مختلف از ایشان با پسوندهای شهر مولدشان یا عمدتاً قهستانی و قاینی یاد شده است (نک. سمعانی، ۱۳۸۲ق، ج ۳: ۱۱۲، ۳۳۴؛ ج ۱۰: ۳۱۴-۳۱۵، ۵۲۰-۵۲۳؛ سبکی، ۱۳۸۳ق، ج ۵: ۱۱-۱۲؛ ج ۷: ۵۴-۵۶؛ آیتی، ۱۳۸۸: ۱۴۹-۱۵۲، ۱۵۸).

سلطه‌ی اسماعیلیان بر قهستان، سرآغاز دوره‌ی طولانی از ناپایداری بود. براساس منابع، نفوذ اسماعیلیه در قهستان با فرستادن حسین قاینی از داعیان حسن صباح در سال ۴۸۴ق به آنجا و سلطه‌ی او بر ترشیز آغاز شد و در سال‌های بعد در سراسر قهستان و حتی تا مؤمن‌آباد، در مرز آنجا و سیستان، گسترش یافت. منابع از جمله عوامل گسترش سریع دعوت اسماعیلیه در قهستان را ظلم حاکم سلجوقی آنجا و نیز بی‌حرمتی او به خاندان سیمجوری (خاندان حاکم بر قهستان در سده چهارم)، دانسته‌اند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۱۰: ۳۱۸؛ جوینی ۱۹۳۷، ج ۳: ۲۰۰، ۲۰۲-۲۰۳؛ تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۴: ۲۶۲۷). موقعیت کوهستانی با استعداد ساخت دژهایی تسخیرناپذیر همچون منطقه‌ی الموت و کناره بودن آن از شهرهای بزرگی که مورد توجه بیشتر سلسله‌های وقت و مأمّن لشکرهای آن‌ها بود، می‌تواند از عوامل دیگر چیرگی و تداوم حضور اسماعیلیان تا بیش از ۱۶۰ سال بر این منطقه باشد (نک. آیتی، ۱۳۸۸: ۲۷؛ فرقانی، ۱۳۸۱: ۲۱۲-۲۱۴).

سلطه‌ی اسماعیلیان بر قهستان، به‌زودی سلجوقیان را به اعزام لشکری گران و متشکل از نیروی حکام ولایات مختلف اطراف در سال ۴۸۵ق به قاین واداشت که، به رغم سخت‌شدن کار بر اسماعیلیان، رسیدن خبر مرگ ملک‌شاه سلجوقی (حک. ۴۶۵-۴۸۵ق) موجب رها کردن کار شهربندان دژهای آنان و پراکنده شدن لشکر سلجوقیان گشت. اعزام دو لشکر از سوی سلطان

سنجر سلجوقی (حکومت بر خراسان ۴۹۰-۵۵۲ ق) نیز، یکی در سال ۴۹۴ ق و دیگری در سال ۴۹۷ ق، با کشتار و ویرانی بسیار به‌ویژه در منطقه‌ی قاین و طبس همراه بود (ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۱۰: ۳۲۴، ۳۷۸؛ خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۶۶-۴۶۷؛ فرقانی، ۱۳۸۱: ۲۱۲، ۲۲۳-۲۲۴). این لشکرکشی‌ها چنان ویرانگر بود که علی بن زید بیهقی (۱۳۱۷: ۲۴۱) از ویرانی قاین و پراکنده شدن اهل آنجا در سال‌های پایانی سده‌ی پنجم، خبر داده است. از جمله مهاجران، پزشکی حاذق به نام علی بن محمد حجازی قاینی (د. ۵۴۶ ق) بود که نخست در نیشابور و سپس در سبزوار اقامت کرد و رسائلی متعدد، به‌ویژه در زمینه‌ی پزشکی، نگاشت که ظاهراً هیچ یک به امروز نرسیده است. زین‌الاسلام ابوالقاسم جنید بن محمد بن علی الصوفی نیز، که براساس منابع، نام‌بردارترین عالم دینی قاین در سده‌های پیش از مغول بوده است، در همان سال‌ها به هرات مهاجرت کرد و پس از مرگش در سال ۵۴۷ ق در همان شهر به خاک سپرده شد (سمعانی، ۱۳۸۲ ق، ج ۵: ۳۰۱؛ ج ۱۰: ۳۱۴-۳۱۵؛ سبکی ۱۳۸۳ ق، ج ۷: ۵۴-۵۵). مهاجرت او نیز می‌بایست تحت‌تأثیر استیلای اسماعیلیان بر قاین یا درگیری‌های پی‌درپی آنان با امیران سلجوقی بوده باشد.

سلطان سنجر لشکر دیگری در سال ۵۲۰ ق برای سرکوب اسماعیلیه در شمال غرب قهستان، یعنی ترشیز، فرستاد که با کشتار و تاراج گسترده‌ای در آن منطقه همراه بود (ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۱۰: ۶۳۱؛ حافظ/برو، ۱۳۹۹، ج ۱: ۲۹۲-۲۹۳؛ میرخواند، ۱۲۷۰، ج ۴: ۶۳۸، ۶۴۰؛ ۲۰۹). ۱۵ سال بعد نیز لشکری که ظاهراً از سوی سلطان سنجر فرستاده شده بود، به کشتار اهالی ترشیز در حدود یکی از روستاهای بیهق پرداخت. از فحوای کلام علی بن زید بیهقی پیداست که این منازعه جهت سرکوب اسماعیلیان آنجا بوده است. این جنگ‌ها به حدی ویرانگر بود که علی بن زید بیهقی (۱۳۱۷: ۲۴۶-۲۴۷) از ویرانی ترشیز نیز در روزگار خود خبر داده است (سال نگارش کتاب او: ۵۶۳ ق). افزون بر تاراج و کشتار ناشی از این جنگ‌ها، جوینی (۱۹۳۷، ج ۳: ۲۳۹) نیز از گریختن برخی از اهالی قهستان از سلطه‌ی اسماعیلیه و مهاجرت به نواحی دیگر، خبر داده است. آخرین اطلاع از وضع قهستان در دوره‌ی سلجوقیان مربوط به سکونت کوچ‌نشینان ترکمان در آنجاست که چالش و منازعاتی با اسماعیلیان آنجا از جمله در سال ۵۵۳ ق، داشته‌اند (نک. ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۱۱: ۲۳۸؛ تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۵: ۳۱۶۸).

اطلاع ما از وضع قهستان در نیمه‌ی سده‌ی ششم اندک و عمدتاً در مورد چالش اسماعیلیان قهستان با همسایگانشان است. در سال ۵۷۴ق با حکام محلی سیستان درگیر جنگ شده بودند و در سال ۵۹۰ق لشکر متحد خوارزمشاهیان، غوریان و امرای سیستان به مرکز قهستان، قاین، هجوم برده، در حین شهربندان عده‌ای از اهل آنجا را کشتند، اما نتوانستند آن را بکشایند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۳۹۲؛ برای اطلاعات کلی از وضع منطقه در سده‌ی ششم و دوره‌ی حکومت اسماعیلیان، نک. فرقانی، ۱۳۸۱: ۲۲۵-۲۳۷، ۲۴۲-۲۵۰). همین شهربندان حکایت از بازسازی قاین تا آن زمان توسط اسماعیلیان قاین دارد. چند سال بعد نیز سلطان تکش خوارزمشاه جهت انتقام خون وزیرش که اسماعیلیان متهم به کشتن او بودند، رسماً به لشکر خود دستور داد که به تاخت و تاراج گسترده قهستان بپردازند (سال ۵۹۶ق). ظاهراً این لشکر صرفاً خساراتی به ولایت ترشیز وارد کرد و پیش از ویرانی‌های بیشتر، به سبب مرگ سلطان تکش در همان سال، آنجا را ترک کرد (جوینی، ۱۹۳۷، ج ۲: ۴۶؛ همچنین نک. تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۵: ۳۵۰۵). سال بعد لشکری از غوریان با وجود پیمان صلحی که با اسماعیلیه قهستان داشتند، به جنابدا/ گناباد هجوم برده، موجب کشتار و تاراج اهالی آنجا و خاصه نابودی کامل یکی از روستاهای قهستان که همه‌ی باشندگانش متهم به اسماعیلی‌گری بودند، شد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۱۲: ۱۶۶-۱۶۷). سال ۶۰۰ق لشکر دیگری از غوریان، به بهانه‌ی جنگ با اسماعیلیان، قاین را شهربندان کرد. اما هنگامی که مردم آنجا از جنگ به ستوه آمده بودند، لشکر امیر غوری به سبب مسائل داخلی قلمرو خود به‌ناچار با گرفتن ۶۰ هزار دینار با اهل قاین صلح کرد و بازگشت. لیکن همین تاخت و تازهای غوریان در قهستان - به‌ویژه در تون و قاین - به حدی خسارت‌بار بود که در منابع سده‌های بعد مَثَل شده بود (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۱۲: ۱۶۶-۱۶۷، ۱۸۹؛ جوینی، ۱۹۳۷، ج ۲: ۴۹؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۷۳، ج ۱: ۴۰۴-۴۰۵؛ محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۲۱۹).

به رغم منازعات مکرر حکام اسماعیلی قهستان با سلجوقیان و خوارزمشاهیان و سلسله‌های محلی اطراف، گزارش منهای سراج (۱۳۶۳، ج ۲: ۱۲۲-۱۲۳، ۱۸۲-۱۸۶) که سه بار بین سال‌های ۶۲۱ تا ۶۲۳ق به قهستان سفر کرده بود، گواه آن است که آنان قهستان را از هجوم ویرانگر مغولان در امان نگه داشته بودند. این امر بدان سبب بود که اسماعیلیان با پذیرش ایلی، خود را در برابر مغولان قرار نداده بودند و از همین رو حاکمیت آنان تا هجوم هلاکوخان بدان‌جا در سال

۶۵۴ق پایدار ماند (نک. جوینی، ۱۹۳۷، ج ۱: ۲۰۵؛ ج ۳، ص ۲۶۳؛ منهج سراج، ۱۳۶۳، ج ۲: ۱۸۲-۱۸۶؛ تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۶: ۳۸۹۴). به گزارش منهج سراج (۱۳۶۳، ج ۲: ۱۸۳، ۱۸۶؛ قس نک. جوینی، ۱۹۳۷، ج ۳: ۱۳۷) که قلاع قهستان را بیش از ۵۰ قلعه دانسته است، اسماعیلیان ۷۰ قلعه در سراسر خاک قهستان داشتند و با وجود بدنامی، در دو سه سال نخست هجوم مغولان به خراسان، امیر وقت اسماعیلیان قهستان، موسوم به «محتشم شهاب منصور ابوالفتح»، عالمان و غریبان بسیاری را پناه داده به آنان کمک مالی کرده بود.

سه دهه‌ی بعد که سیاست مغولان به برانداختن اسماعیلیان و ویرانی قلاع آنان تغییر کرد، بخشی از لشکر هلاکوخان در آغاز سال ۶۵۴ق به قهستان هجوم آورد و با برانداختن اسماعیلیان، بر شهرهای آنان چیره شد و دژهای آنان را ویران کرد. اگرچه بیشتر شهرها و آبادی‌های قهستان، از جمله قاین، به سبب عدم مقاومت چندان آسیبی ندید، اما دستور قتل پیروان مذهب اسماعیلی از خان بزرگ مغول، منکوقآن (حک. ۶۴۸-۶۵۷)، موجب کشتار گسترده پیروان این مذهب در سراسر قهستان شد، چنانکه مرکز وقت قهستان، شهر تون، به کلی ویران شد و حدود دوازده هزار تن از اهالی ولایت کشته شدند (نک. جوینی، ۱۹۳۷، ج ۳: ۱۰۲، ۲۷۶-۲۷۷؛ میرخواند، ۱۲۷۰، ج ۴: ۶۵۱؛ ج ۵، ص ۸۹۰؛ خواندمیر ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۷۹؛ تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۶: ۳۹۵۳، ۳۹۶۲). افزون بر این، لشکر مغول چندان از اهالی قهستان اسیر گرفت که به گزارش اولیاءالله آملی (۱۳۴۸: ۱۶۰، ۶) سراسر خراسان از بردگان قهستانی پر شده بود. هلاکوخان در اواخر همان سال با کمک اسیران قهستانی متبحر در دهقانی و کاریزگری کار احیای شهر خبوشان/قوچان را آغاز کرد (جوینی ۱۹۳۷، ج ۳: ۱۰۵؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۷۳، ج ۲: ۹۸۴-۹۸۵). چنین می‌نماید که در سال‌های بعد بخشی از همین اسیران در توس، مقر مغولان در خراسان، سکونت داشتند، چنانکه در سده‌ی هشتم همچنان یکی از محلات پنجگانه‌ی شهر توس «محلّه‌ی قهستانیان» نام داشت (حافظ‌ابرو، ۱۳۹۹، ج ۱: ۱۵۸).

در عین این کشتار و تفرق گسترده، مذهب اسماعیلیه از این منطقه رخت برنبد و در سده‌ی نهم همچنان برخی از اهالی قهستان، به‌ویژه مردم تون، را معتقد به این مذهب می‌دانستند (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸، ج ۱: ۳۰۷). این کشتار گسترده می‌بایست زوال بیشتر آنجا را در پی می‌داشت، اما احتمالاً نابودی اسماعیلیه که با همسایگان خود درگیر جنگ و نزاع مداوم بودند،

آرامشی را به وجود آورد که زمینه‌ی احیای زودهنگام قهستان را فراهم آورد، چرا که مارکوپولو (۱۳۶۳: ۶۶) در گذر از قهستان در حدود ۶۷۱ ق، گزارشی از آنجا ارائه داده است که گواه آبادی و آسایش شهرهای آنجاست. مارکوپولو از این ولایت با نام "تون و کائن/قاین" یاد می‌کند، که از دوره‌ی سلطه‌ی اسماعیلیه، در کنار عنوان قهستان، بدین نام نیز خوانده می‌شد (محمد بن نجیب بکران، ۱۳۴۲: ۵۷، ۶۲؛ نسوی، ۱۳۸۴: ۱۶۳؛ محمد بن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۲۱۹؛ هفت‌کشور، ۱۳۵۳: ۸۸).

رونق مجدد قهستان تا فروپاشی در دوره‌ی صفویه

تملك مغولان بر قهستان از نیمه‌ی سده‌ی هفتم و ضمیمه شدن آن به قلمرو حاکم خراسان بی‌رقیب نبود و دست‌کم از اواخر سده‌ی هفتم ملوک سیستان نیز بر سر حاکمیت بر آن با امیران مغولی رقابت داشتند؛ چنان‌که چندین بار به قهستان هجوم آورده، نهایتاً در سال ۶۹۴ ق بر قاین چیره شدند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۴۰۷؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۲۲۵-۱۲۲۶، ۱۲۳۵؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۱۹: ۳۶). سلطه‌ی آنان تنها ۱۲ سال دوام داشت و در آغاز سال ۷۰۶ ق لشکر مغولان قاین را شهربندان کرد و امیر سیستانی آنجا را کشته، شهر را به حاکمیت امیر مغولی خراسان بازآورد (قاشانی، ۱۳۴۸: ۵۴). از گزارش‌های پراکنده‌ی رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳، ج ۲: ۱۲۲۶، ۱۲۳۰، ۱۲۳۴-۱۲۳۵) و قاشانی (همانجا) چنین برمی‌آید که حاکمیت قهستان پیش از سال ۶۸۷ ق در دست امیری مغولی به نام مولا‌ی بوده است و سرانجام هم او این ولایت را از سلطه‌ی شاهان سیستان بیرون آورد و حاکمیت منطقه را در خانواده‌ی خود موروثی کرد (نک. حافظ ابرو، ۱۳۹۹، ج ۱: ۴۹۱-۴۹۲؛ ج ۲: ۶۴۷-۶۴۸). تغییر محسوس دوره‌ی حاکمیت مولای و فرزندانش، که بیش از نیم‌قرن بر قهستان تداوم داشت، انتقال کرسی قهستان از قاین به جنابذ/گناباد بود (حافظ ابرو، همان: ۱۲۰).

حمدالله مستوفی که *نزهة القلوب* را مقارن همین سال‌ها یعنی در ۷۴۰ ق می‌نوشت، جز ویرانی شهر ترشیز و کوچک‌تر شدن تون نسبت به سده‌های گذشته، از آبادی نسبی سایر شهرهای این ولایت، خاصه قاین، سخن گفته است. به گزارش او قاین در آن زمان شهری بزرگ با باره‌ای استوار و دارای چند کاریز روان در زیر شهر بود، چنانکه بیشتر خانه‌هایش سرداب داشتند. او محصولات

قهبستان را عمدتاً غله و میوه و زعفران و ابریشم دانسته و تنها در وصف قاین از مردمش نیز سخن رانده و آن‌ها را سپاهی و دارای ابزار جنگی وصف کرده است (حمدالله مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۴۳-۱۴۶). احتمالاً این خوی جنگندگی میراثی از سال‌های چیرگی اسماعیلیان بوده است که در طی بیش از یک سده و نیم در فرهنگ آنان ریشه دوانده بود.

با فروپاشیدن حکومت ایلخانان در ۷۳۶ ق، مدتی قارن نامی، از بومیان منطقه، به استقلال بر نیمه‌ی جنوبی قهبستان به مرکزیت قاین حکم راند، لیکن به زودی حکام موروثی قهبستان یعنی مولائیان که در آن زمان به آئین اسلام درآمده بودند، آنجا را بازستاندند (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۰۸، ۳۲۱-۳۲۲، ۳۴۵؛ فریومدی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۴۵؛ حافظ‌ابرو، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲، ۶۳، ۷۳؛ میرخواند، ۱۲۷۰، ج ۵: ۹۷۶-۹۷۷). حاکمیت خاندان مولای نیز چندان پایدار نماند و سرانجام در پی منازعات مکرر با حاکمان هرات موسوم به آل کرت (حک. ۶۴۳-۷۸۳ ق)، قهبستان در سال ۷۵۹ ق به تصرف آنان درآمد، امیر مولائی کشته شد و مولائیان برفتادند. نزدیک به دو دهه‌ی بعد از سلطه‌ی آل کرت بر قهبستان، پای تیمورلنگ (حک. در خراسان، ۷۸۱-۸۰۷) به خراسان و قهبستان باز شد و با تسلیم امیر کرت، قهبستان هم اگرچه با مقاومت و ویرانی ترشیز، ضمیمه‌ی قلمرو تیمور شد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۲۲؛ یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۲۴؛ حافظ‌ابرو، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۷۲، ۲۱۶، ۲۲۶، ۲۹۹-۳۰۱؛ عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۷۱، ۲۶۷؛ زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸، ج ۲: ۲۱-۲۳).

با سلطه‌ی تیمور، بار دیگر مرکزیت قهبستان به قاین بازگشت (نک. حافظ‌ابرو، ۱۳۹۹، ج ۱: ۳۱). خاندان قارن نیز که دست‌کم دو برادر از ایشان به نام قارن و جمشید در نیمه‌ی نخست سده‌ی هفتم دارای شهرتی در قاین بودند و مدتی حکومت آنجا را در دست داشتند، قدرت و نفوذ خود را چنان حفظ کرده بود که با سلطه‌ی تیمورلنگ بر قهبستان، فرزند قارن پیش‌گفته، یعنی جمشید بن قارن (د. ۷۰۵) و فرزندش علی، از سرداران تیمور گشته و به حکومت ولایاتی در شمال ایران منصوب شدند (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۶۹۳؛ حافظ‌ابرو، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۹۵؛ خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۳: ۴۴۲). مسجد جامع قاین از سوی همین جمشید بن قارن در سال ۷۹۶ ق از نو ساخته یا بازسازی شده است (مشکور، ۱۳۴۵: ۵۷). این موضوع می‌تواند نشان از حاکمیت او یا خاندانش بر قاین در سال‌های حکومت تیمور لنگ نیز باشد.

انتقال پایتخت تیموریان در دوره‌ی حکومت شاهرخ تیموری (حک. ۸۰۸-۸۵۰ق) از سمرقند به هرات بر اهمیت و آبادی قهستان افزود، زیرا همسایگی با پایتخت حکومت هم رونق محصولات آنجا و هم گسترش سواد و مدنیت را برایش به همراه داشت، چنان‌که به‌صورت مشهود بر تعداد عالمان و اشخاص این منطقه نسبت به سده‌های گذشته و یکی دو سده‌ی بعد افزوده شد (برای آگاهی از برخی از شخصیت‌های قهستانی مقارن دوره‌ی تیموریان، نک. آیتی، ۱۳۸۸: ۲۰۸-۲۴۴، ۲۵۱-۲۶۳). عدم انعکاس وضع قهستان در منابع دوره‌ی تیموریان، می‌تواند گواه آرامش سیاسی آنجا در نیمه‌ی نخست سده‌ی نهم باشد. تنها آگاهی که در سال ۸۵۵ق حاکمیت قهستان به مرکزیت قاین در دست فردی موسوم به مولانا احمد یساول و در سال ۸۷۴ق در دست امیر شیخ زاهد طارمی بوده است که در همین سال لشکر ترکمانان آق‌قویونلو از سمت کرمان به قاین هجوم آورده، ضمن کشتن حاکم آنجا، در ولایت قهستان و از جمله شهر قاین نیز کشتار و ویرانی بسیار کردند. اما حاکمیت آنان پایدار نبود و قهستان تا پایان دوره‌ی تیموریان در قلمرو این حکومت باقی ماند (اسناد و مکاتبات تاریخی از تیمور تا شاه اسماعیل، ۱۳۵۶: ۵۷۳، اسفزاری، ۱۳۳۸، ج ۲: ۳۴۴-۳۴۵؛ خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۱۴۳، ۱۴۷).

منابع آب قهستان تقریباً منحصر به به چاه و قنات بود و رودی دائمی نداشت. به سبب باران اندک و منابع آبی مختصر، آبادی‌های آن فاصله‌ای بسیار از هم داشت. ساختمان‌های قهستان نیز ساده‌تر از سایر مناطق خراسان و عمدتاً گلی بود (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰-۱۷۱؛ اصطخری، ۱۹۲۷: ۲۷۴-۲۷۵؛ ابن‌حوقل، ۱۹۳۹: ۴۴۷؛ مقدسی، همانجا؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۴: ۴۱۶). به‌تبع همین محدودیت منابع آب و کشاورزی، صنایع‌دستی در قهستان رونق یافته بود تا بخشی از معیشت ساکنانش از این راه تأمین شود. گواه این موضوع گزارش منابع سده‌ی چهارم از تولید صادرات پارچه و لباس، به‌ویژه از دو شهر قاین و تون، و بافت فرش، پلاس و زیلو در قهستان است (جیهانی ۱۳۶۸: ۱۷۱؛ مقدسی، ۱۴۱۱ق: ۳۲۱، ۳۲۴، ۴۸۱؛ ناصرخسرو، ۱۳۴۴: ۱۲۵). انتقال پایتخت در دوره‌ی شاهرخ تیموری به شهر هرات، با ایجاد بازار مصرفی بزرگ، می‌توانست رونق بیشتر صنایع‌دستی این منطقه را در پی داشته باشد چرا که زمیچی اسفزاری (۱۳۳۸، ج ۱:

۳۲۷) در نیمه‌ی سده‌ی نهم پوشش غالب اهل هرات را از منسوجات قهستان دانسته و از منسوجات آنجا مَلّه و خودرنگ^۱ را نام برده است.

اما وضع قهستان در سده‌ی دهم دگرگون شد. حاکم آنجا یکی از شاهزادگان تیموری به نام سلطان حسین میرزا بود که ازبکان در سال ۹۱۳ق بر هرات، پایتخت تیموریان، سلطه یافتند و به تبع با فروپاشی این سلسله، قهستان نیز به دست ازبکان افتاد. اگرچه سلطه‌ی آنان دوامی نداشت و سه سال بعد، با شکست از صفویان، قهستان جزو قلمرو ایشان شد، لیکن به گزارش منبعی از ازبکان، این ایالت به همراه خراسان، مقارن روزگار شاه تهماسب صفوی (حک. ۹۳۰-۹۸۴ق)، متناوباً و برای چندین سال جزو قلمرو ازبکان بوده است (خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۳۶۹، ۳۸۶، ۵۴۰؛ قطغان، ۱۳۸۵: ۲۲۴-۲۲۸؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۷۷). به هر صورت، سقوط تیموریان چند دگرگونی عمده را در وضع قهستان در پی داشت: نخستین تغییر انتقال پایتخت کشور به غرب ایران بود که قهستان را از همسایگی پایتخت و مواهب آن محروم کرد. تغییر دوم تاخت و تاراج مکرر ازبکان و ترکمانان از آغاز سلطه‌ی صفویه تا اواخر حکومت ناصرالدین شاه قاجار (حک. ۱۳۱۳-۱۲۶۴) در خاور ایران بود که عاملی مضاعف در پراکندگی جمعیت و زوال این نواحی و از جمله قهستان شد. تغییر سوم، فروپاشی قهستان به عنوان یک واحد سیاسی است. پس از سلطه‌ی صفویان بر شرق ایران، قهستان به چند بخش با نام «ولایت قاین»، «ولایت ترشیز»، «ولایت جنابد»، «ولایت طبس»، «ولایت تون» و گاه با الحاق یکی از این ولایات به دیگری به نام «ولایت تون و طبس» یا «ولایت تون و جنابد» تقسیم و حاکمیت هر یک از آن‌ها به یکی از امرای قزلباش سپرده شد (برای نمونه نک. خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۵۴۰، ۵۵۳؛ تاریخ قزلباشان، ۱۳۶۱: ۱۱، ۲۶، ۵۴؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۷۷، ۲۷۹، ۲۹۵، ۴۵۹، ۴۹۸، ۵۳۰، ۵۹۱، ۷۳۹؛ میرخواند دوره‌ی قاجاریه گاه در برخی منابع عمدتاً در اشاره به ولایت قاین آنجا را قهستان نیز خوانده‌اند (برای نمونه، نک. جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۷۷، ۲۷۹، ۲۹۵، ۴۵۹، ۴۹۸، ۵۳۰، ۵۹۱، ۷۳۹؛ میرخواند و

۱. مَلّه نوعی پارچه بافته شده از پنبه خاکی‌رنگ است که رنگ طبیعی آن حفظ شده رنگ‌آمیزی نمی‌شود. خودرنگ به هر چیزی از قبیل محصولات چوبی، فلزی یا پارچه‌ای گفته می‌شود که دارای رنگ طبیعی است نه مصنوعی. پارچه‌ی خودرنگ پارچه‌ای پنبه‌ای یا پشمی بود که از پنبه‌ی زردرنگ یا پشم قهوه‌ای یا خاکی‌رنگ بافته می‌شد (لغتنامه دهخدا، ذیل مدخل مَلّه و خودرنگ).

هدایت، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۸۴، ۶۲۷، ۶۳۰)، اما این نام دیگر رسمیت نداشت و شهرهای تابع آن هر یک ولایتی مستقل شده بودند. امیران ولایات تازه تشکیل شده از میان سران قزلباش برگزیده می شد که کار اصلی آنان حفاظت از منطقه در برابر هجوم مکرر ازبکان بود.

زوال قاین و مرکزیت یافتن بیرجند

قاین خاکی گسترده تر و توابعی بیشتر از سایر ولایات برآمده از خاک قهستان داشت، اما از وضع آن مقارن روزگار صفویه جز اطلاع از نام برخی از والیان قاین و گزارش از وقوع زلزله‌ای در سال ۹۵۶ق که به تخمین منابع موجب مرگ سه هزار تن در پنج روستای قاین شده است، نداریم (نک. اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۱: ۱۰۵، ۱۱۷، ۱۴۰، ۲۱۵، ۲۹۵؛ ج ۲، ص ۴۵۵؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۹۵، ۴۶۸، ۵۶۴-۵۶۵، ۵۹۱؛ اسامی امیران قاین نیز نک. خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۵۵۳؛ حسینی قمی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۳۴، ۴۴۰؛ ج ۲، ص ۷۹۴؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۱: ۳۰۳؛ ج ۲: ۴۰۳، ۴۵۶، ۴۸۸؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۷۷، ۲۷۹، ۲۹۵، ۶۵۰). باوجود این آشکار است که تاخت و غارت ازبکان قضیه‌ی پایدار خاور ایران در این سده بوده است و ولایت قاین نیز نمی توانست بی تأثیر از این رخدادها باشد. سرانجام نیز با هجوم ازبکان در سال ۹۹۹ق - که خاور کشور را به اشغال آنان درآورد - قاین برای هشت سال ضمیمه‌ی قلمرو ازبکان شد. شکست آنان در جنگ رباط پریان^۱ در ۱۰۰۷ق بار دیگر آنجا را به قلمرو صفویان بازگرداند (اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۴۵۷، ۴۸۹، ۵۶۲، ۶۲۰؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۶۹۴، ۷۳۹، ۷۴۶). پس از این جنگ، دست کم جنوب خراسان از تاخت و تاز ازبکان نسبتاً ایمن ماند و احتمالاً همین موضوع فرصت ساخت و سازی را در این منطقه، از جمله تعمیر مسجد جامع قاین را در دو بازه‌ی زمانی و نیز ساخت مسجد و حمامی در یکی از روستاهای بزرگ ولایت قاین به نام فنود را فراهم ساخت (نک. فنودی، ۱۳۸۳: ۱۷۱؛ در مورد مسجد جامع قاین، نک. سام خانیانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۶۷-۹۱). همین آرامش نسبی مانع انعکاس اخبار قاین تا سال‌های پایانی پادشاهی صفویه در

۱. نام جنگی میان شاه عباس بزرگ و دین محمدخان ازبک در سال ۱۰۰۷ق در منطقه‌ی رباط پریان، واقع در غرب هرات، که به پیروزی شاه عباس انجامید. این پیروزی تاخت و غارت ازبکان در خاک خراسان را برای چند دهه متوقف کرد (الله‌یاری، ۱۳۹۳، ج ۱۹: ۴۳۶-۴۳۷).

منابع موجود شده است. تنها مشخص است که از دوره‌ی صفویه با ورود صنایع‌دستی ایران از جمله صنعت قالی‌بافی به بازارهای جهانی، از قالی‌قاین و شهرت آن برای نخستین بار در منابع یاد شده است (رازی، ۱۳۴۰، ج ۲: ۸۶۵).

افزون بر این، نخستین بار در سال ۹۹۶ق از خاندان خزیمه و بزرگ ایشان امیرعلم خزیمه، یاد شده است که در ولایت قاین دارای شهرتی بود و ظاهراً حاکمیت بخشی از جنوب ولایت (احتمالاً منطقه‌ی سربیشه) را از سال‌های حکومت شاه طهماسب (حک. ۹۳۰-۹۸۴) در دست داشت. کار جوانمردانه‌ی میرعلم در گمراه کردن لشکر سنگین ازبکان برای حفظ سیستان از تاخت و غارت آنان که به قیمت جاننش تمام شد، نمی‌توانست از سوی دولت صفویه بی‌پاداش و در آینده‌ی بازماندگانش بی‌تأثیر بماند (سیستانی، ۱۳۸۳: ۲۵۹، ۲۶۷).^۱

۱. پیشینه‌ی خاندان علم تا پیش از حاکمیت آنان بر قنات چندان روشن نیست. چنانکه اشاره شد، نخستین بار ملک‌شاه سیستانی (۱۳۸۳: ۲۶۷-۲۶۸) از شخصیتی ساکن قهستان به نام «میرعلم خزیمه» ذیل وقایع سال ۹۹۶ق یاد کرده است. حدود ۱۵۰ سال بعد از او، آثار دوره‌ی افشاریه از «میراسماعیل خان عرب خزیمه» (د. ۱۱۵۵) و فرزند او میرعلم خان (مقتول ۱۶۷ق) به عنوان سرداران نادرشاه افشار، اهل قاینات و حاکمان آن منطقه، یاد کرده‌اند. مجتهدزاده بدون هیچ سند و تحلیل قانع‌کننده‌ای و ظاهراً تنها به سبب تشابه اسمی، خاندان خزیمه را از نسل خازم بن خزیمه تمیمی (د. حدود ۱۵۳ق)، از سرداران خلافت عباسی و ساکن خراسان دانسته و با گزاره‌هایی غیرمستند خازم را نه عرب بلکه ایرانی و مهاجر از بحرین معرفی کرده و به تبع خاندان خزیمه را ایرانی‌فارس‌زبان دانسته است (مجتهد زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۴-۱۱۳). اما برخی قرائن نشان می‌دهد که خاندان خزیمه اصلی سیستانی داشته‌اند که مقارن آشفتگی ایالت سیستان در دوره‌ی شاه تهماسب صفوی (حک. ۹۸۴-۹۳۰ق) و سلطان محمد خدابنده (۹۸۶-۹۹۶ق)، به جنوب خراسان کوچ کرده‌اند (در مورد این آشفتگی‌ها و مهاجرت سیستانیان، نک. دانشیار، ۱۳۹۷: ۶۹۶/۲۵-۶۹۸). شواهد این مدعا به شرح زیر است: سردار ازبک، شاهرور قورچی، پس از تسخیر مرکز وقت خراسان، هرات، با لشکر دوازده هزار نفری جهت غافلگیری حاکمان سیستان نه از راه مستقیم و معمول یعنی مسیر اسفزار، بلکه شتابان از مسیر شرق قهستان در ۹۹۶ق راهی سیستان شد. او در قهستان میرعلم خزیمه (مقتول. ۹۹۶ق) را وادار به همراهی و راهنمایی لشکر خود برای رفتن به سیستان و تسخیر آنجا کرد (ملکشاه سیستانی، ۲۶۷). انتخاب میرعلم به عنوان راهنمای لشکر ازبکان بدان مفهوم است که میرعلم در جنوب قهستان و بر سر راه سیستان، یعنی حدود سربیشه، ساکن بوده و آشنایی کامل با جغرافیای سیستان داشته است. شاهد دیگر، اقدام میرعلم خزیمه در فدا کردن جان خود در راه حفظ سیستان و به ویژه حاکمان محلی آنجا، ملوک سیستان، از هجوم ازبکان است. این آشنایی کامل و این توان سنگین مهم‌ترین گواه بر سیستانی بودن اوست. سومین شاهد، اطلاع ما از مهاجرت دو ایل لالوئی/لالوئی و نخعی/نخعی از سیستان مقارن روزگار شاه سلطان حسین صفوی (حک. ۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) به ولایت تون و طیس در جنوب خراسان است. این دو ایل که در منابع ظاهراً به اشتباه عرب اما فارس‌زبان معرفی شده‌اند (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۰، ۱۵۹؛ محمدی خمک، ۱۳۷۸: ۴۹۵-۴۷۸)، نخست از حامیان اصلی ملک محمود سیستانی (مقتول. ۱۱۳۹ق) در دوره سلطه‌ی او بر تون و طیس و بعداً مشهود بودند. اما بعد از قتل ملک محمود، زبردست و دست‌کم تا زمان قتل میرعلم خان (مقتول. ۱۶۷ق) به همراه ایل خزیمه، مهم‌ترین حامیان خاندان خزیمه بودند (نک. استرآبادی، ۱۳۷۷: ۸۱۵؛ گلستانه، ۱۳۵۶: ۶۶؛ حسینی منشی، ۱۳۸۶:

منابع موجود از میانه‌ی سال‌های حکومت شاه عباس اطلاعاتی از قاین و خاندان علم ارائه نمی‌دهند تا آنکه آثار دوره‌ی افشاریه خبر از سلطه‌ی ملک محمود سیستانی در ۱۱۳۴ ق بر قاین و سپس منازعه‌ی نماینده‌ی او با افغانان و نادر افشار بر سر حاکمیت آنجا مقارن یورش افغانان به اصفهان، داده‌اند. بر پایه‌ی همین منابع، سرانجام پس از سال ۱۱۳۹ ق قاین به تصرف نادر افشار درآمد و او پیش از سال ۱۱۴۴ حاکمیت آنجا را به یکی از نوادگان میرعلم خزیمه، به نام اسماعیل خان (د. حدود ۱۱۵۵) سپرد. او هم‌زمان از فرماندهان نادر نیز به شمار می‌رفت (استرآبادی، ۱۳۷۷: ۷۲-۷۷، ۱۷۹؛ مروی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۳۸، ۱۶۸-۱۶۹، ۲۰۰). ظهور اسماعیل خان خزیمه در عرصه‌ی رقابت‌های سیاسی قاین نمی‌توانست یکباره رخ داده باشد. قدرت او که بر سپاهیان ولایت قاین و تون استوار بود، بی‌گمان از همان دوره‌ی صفویه روبه‌افزایش گذاشته بود. مهم آنکه از دوره‌ی حاکمیت همین اسماعیل خان خزیمه، نام ولایت قاین یک‌بار دیگر تغییر یافت و این بار به قاینات مشهور شد (محمدکاظم مروی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۲۰۵-۲۰۷). مرکز این ولایت نیز از قاین به آبادی بزرگ و روبه‌رشدی در جنوب این ولایت به نام بیرجند انتقال پیدا کرد که منابع سال این انتقال را مشخص نکرده‌اند (برای گمانه‌هایی در مورد سبب انتقال مرکزیت، نک. Bellew, 1874: 305؛ اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: ۳۱۳؛ آرام‌جو، ۱۳۸۹: ۳۳-۳۴). اسمیت، مأمور انگلیسی تعیین مرز بلوچستان ایران با هندوستان، که در سال ۱۸۷۱/۱۲۸۸ م از قاینات گذشته بود، بر پایه‌ی گفته‌ی اهالی قاین، انتقال مرکز آنجا را صراحتاً مربوط به سال‌های حاکمیت اسماعیل خان خزیمه (د. حدود ۱۱۵۵ ق) و در دوره‌ی حاکمیت نادر افشار دانسته است (Smith, 1876: 341).^۱ درستی این گزارش اسمیت را شواهد متعدد تأیید می‌کند: تغییر عنوان ولایت از قاین به قاینات در همان دوره‌ی نادر افشار، نخستین شاهد است چرا که صرفاً با خارج شدن مرکزیت از شهر قاین، تغییر نام ولایت ضرورت پیدا می‌کرد. شاهد دیگر، ساخت مدرسه‌ی معصومیه و وقفی به این مدرسه توسط امیر معصوم خان، فرزند اسماعیل خان، در همان روزگار افشاریه در آبادی بیرجند است

۱۱۴-۲۴۰). همراهی این دو ایل با خاندان خزیمه نمی‌توانست بدون پیشینه‌ی مشترک فرهنگی و سیاسی آنان که در بستر جغرافیایی واحد امکان تحقق داشت، صورت گرفته باشد.

۱. بلو، مأمور انگلیسی همراه اسمیت، در تعیین مرز مذکور معتقد است که مرکز قاینات در دوره‌ی نادرشاه به بیرجند منتقل شده، ولی او به اشتباه حاکم وقت قاینات را میرعلی ثبت کرده است (نک. Bellew, 1874: 305).

که خود نشان از عزم امیران خزیمه در تبدیل آنجا به محلی درخور مرکزیت ولایت دارد (آیتی، ۱۳۸۸: ۱۱۰). سرانجام آنکه در سال‌های حکومت فتحعلی‌شاه قاجار نیز، از بیرجند به‌عنوان مرکز ولایت قاینات و یکی از مهم‌ترین شهرهای خراسان یاد می‌شد (Fraser, 1825: Appendix B, 20؛ شیروانی ۱۳۱۵: ۱۴۳؛ خاوری، ۱۳۸۰: ۱۴).

انتقال کرسی از قائن به بخش جنوبی ولایت، شهر قاین را در برابر عوامل نامنی خراسان بی‌پناه‌تر کرده، آشکارا از اهمیت و آبادی آن کاست و آنجا را به شهر دوم ولایت قاینات تبدیل کرد. قاین و توابعش در بیشتر دوره‌ی قاجاریه همچون بیشتر خاک خراسان، میدان تاخت‌وتاز مکرر ازبکان و ترکمانان از مسیر شمال یا هجوم بلوچ‌ها از جنوب و افغانان از شرق بود. اگرچه هجوم گهگاه افغانان و بلوچ‌ها به هنگام آشفستگی‌های داخلی ایران تا برآمدن حکومت پهلوی همچنان تداوم داشت (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: ۳۱۳؛ آیتی، ۱۳۸۸: ۱۱۳، ۱۲۳؛ دانشیار، ۱۳۹۴: ۴۶-۴۵، ۵۰، ۱۹۱)، اما قرارداد آخال در ۱۲۹۹ق که رسماً شمال خراسان را از ایران جدا و سلطه‌ی روسیه تزاری بر آنجا را تأیید می‌کرد، به هجوم ازبکان و ترکمانان به این بخش از خراسان خاتمه بخشید. همین موضوع زمین‌هی رشد و رونق نسبی شهرهای این بخش از خراسان و از جمله قاین را نیز فراهم آورد (دانشیار، ۱۳۹۴: ۹۹-۱۰۰، ۱۱۹-۱۲۲).

تغییر بعدی منطقه، هنگام تقسیمات کشوری ۱۳۱۶ش رخ داد که طبق آن با تشکیل شهرستان بیرجند در دی‌ماه آن سال، عنوان قائنات حذف شده و قاین یکی از پنج بخش این شهرستان به شمار رفت. در ۱۳۲۸ش بار دیگر تغییراتی در تقسیمات این شهرستان صورت گرفت که براساس آن قاین، با ۵۰۰۷ تن جمعیت، به شهر ارتقا یافت. سرانجام، با تشکیل شهرستانی با مرکزیت شهر قاین در بهمن ماه ۱۳۵۸ش، نام قائنات احیا گشته و عنوان این شهرستان شد (رزم‌آرا، ۱۳۲۹، ج ۹: ۷۰، ۲۹۲).

نتیجه گیری

منابع دوره‌ی اسلامی و پژوهش‌های پیشین وجه تسمیه قاین را به اسطوره‌های سامی پیوند زده یا آن را واژه‌ای مغولی قلمداد کرده‌اند. اما شواهد ارائه شده در این پژوهش نشان داد که قائن در منابع مربوط به دوره‌ی ساسانی کائن خوانده می‌شد و دگرگون شده‌ی واژه کارن است. کارن عنوان خاندانی برجسته در ایران پیش از اسلام بود که در مناطق مختلف کشور و از جمله در حدود قهستان دارای نفوذ بوده و احتمالاً خود سازنده یا آبادکننده‌ی شهر قاین نیز بوده‌اند. اطلاق عنوان کوهستان به ایالات یا ولایات متعددی در ایران پیش از اسلام که همگی بستری کوهستانی داشته‌اند نیز، نشان می‌دهد که عنوان این ولایت هم، قطعاً برگرفته از واژه‌ی کوهستان است که بعد از اسلام معرب شده، قوهستان یا قهستان خوانده شده است.

همچنین، بررسی رخدادهای سال‌های آغازین فتح این منطقه به دست اعراب مسلمان نشان می‌دهد که علت عدم ذکر نام کرسی و سایر توابع قهستان تا سده‌ی چهارم هجری، احتمالاً، مقاومت اهالی قهستان در برابر سلطه‌ی اعراب و ویرانی گسترده‌ی ناشی از آن بوده است. حاکمیت موروثی خاندان سیمجوریان بر این ولایت در دوره‌ی سامانیان (حک. ۲۸۷-۳۹۵ ق) سرآغاز احیای این منطقه، تشکیل قهستان بزرگ با ضمیمه‌شدن دست‌کم دو ولایت طبس و ترشیز و پیدایی نام توابع آن در منابع سده‌ی چهارم است. سلطه‌ی اسماعیلیه بر این ولایت در نیمه دوم سده‌ی پنجم با زدو خورد مکرر آنان با سلجوقیان و ویرانی گسترده در این ولایت، به‌ویژه در دو شهر قائن و ترشیز، همراه بود. با وجود این، سیاست اسماعیلیان در برابر مغولان آنجا را یک‌چند از تاخت و غارت آنان در امان داشت؛ از همین رو به هنگام هجوم مغولان، گذشته از حفظ امنیت ساکنان آنجا، پناهگاه گریختگان از کشتار مغولان نیز شده بود. با تغییر سیاست مغولان در آغاز تشکیل سلسله‌ی ایلخانان، قهستان عرصه‌ی تاخت‌وتاز هلاکوخان گشت که نتیجه‌ی آن کشتار گسترده به‌ویژه در شهر تون بود. باین‌حال، این ولایت با سقوط اسماعیلیه از منازعات مکرر با همسایگان خود خلاصی یافت؛ از همین رو، احتمالاً از دهه‌های بعد زمینه‌ی آبادی دیگر بار آن فراهم شد، خاصه که ایلخانان برای چندین دهه حکومت آنجا را در میان خاندانی مغولی موروثی کردند. در سال‌های حکومت تیموریان موجبات دوره‌ی دوم شکوفایی این ولایت فراهم آمد، زیرا هم نفوذ خاندانی قائنی در حکومت تیموریان زمینه‌ی توجه بیشتر و جذب سرمایه به آنجا را

ممکن ساخت و هم انتقال پایتخت این سلسله از سمرقند به هرات، امتیازات اقتصادی و اجتماعی بسیاری برای ولایات پیرامون آن، از جمله قهستان، به همراه آورد. اما زوال تیموریان که با انتقال پایتخت از هرات به غرب ایران همراه بود و مهم‌تر از آن خاور ایران را عرصه‌ی تاخت و غارت ازبکان و میدان منازعات مکرر آنان با سلسله‌ی صفویان کرد، قهستان را روی به ویرانی برد. سیاست صفویان در استقلال شهرهای مختلف قهستان، یکپارچگی این منطقه را نیز فروپاشاند و نام قهستان را از تداول انداخت.

آخرین تغییر مهم این منطقه، انتقال کرسی ولایت از قائن به بیرجند و تغییر دیگر بار نام ولایت از قاین به قاینات در آغاز حاکمیت موروثی خاندان علم بر این منطقه، مقارن سال‌های حکومت نادرشاه افشار (حک. ۱۱۴۸-۱۱۶۰ق)، بود. انتقال کرسی ولایت به بیرجند، می‌تواند ناشی از عوامل متعددی بوده باشد که محتملاً مهم‌ترین آن‌ها این دو عامل است: ریشه داشتن خاندان علم از سربیشه در نزدیکی بیرجند؛ جای‌داشتن آبادی بیرجند در مرکز خاک این ولایت و دوری آن نسبت به شهر قاین از مرکز ولایات دیگر حکومتگران محلی و رقیب منطقه، یعنی حاکمان موروثی ولایات طبس، تربت‌حیدریه و هرات. نهایتاً آنکه، انتقال کرسی به بیرجند موجب برآمدن این آبادی و تبدیل آن به شهری نسبتاً بزرگ و تنزل اهمیت و جایگاه قاین به شهر دوم این ولایت شد.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- آرام‌جو، علی (۱۳۸۹). بررسی تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ولایت قائنات در دوره قاجاریه (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی)، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- آملی، اولیاءالله (۱۳۴۸). تاریخ رویان (تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- آیتی، محمدحسین (۱۳۷۱). بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان. مشهد: شرکت سهامی چاپ.
- ابن اثیر، عزالدین أبوالحسن (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دارصادر.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۹۳۹م). صوره الارض (به کوشش جی. اچ کرامر). لیدن: بریل.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله (۱۸۸۹م). المسالک و الممالک (چاپ دخویه). لیدن: بریل.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۱). الاعلاق النفیسه (چاپ دخویه). لیدن: بریل.
- ابن فقیه، احمد بن محمد (۱۴۱۶ق). البلدان (تحقیق هادی یوسف). بیروت: عالم الکتب.
- استرآبادی، میرزاهمدی (۱۳۷۷). جهان‌گشای نادری. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اسکندربیک ترکمان منشی (۱۳۵۰). تاریخ عالم‌آرای عباسی. تهران: امیرکبیر.
- اسناد و مکاتبات تاریخی از تیمور تا شاه اسماعیل (۱۳۵۶). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۹۲۷م). المسالک و الممالک. لیدن: بریل.
- اعتصام‌الملک، میرزا خانلرخان (۱۳۵۱). سفرنامه اعتصام‌الملک (به کوشش منوچهر محمودی). تهران: چاپخانه فردوسی.
- اعظمی سنگسری، چراغعلی (۱۳۵۵). قارن‌وند یا سوخرائیان. بررسی‌های تاریخی، ۱۱ (۳)، ۲۰۱-۲۴۴.
- الله‌یاری، حسین (۱۳۹۳). رباط‌پریان. دانشنامه جهان اسلام (زیرنظر غلامعلی حدادعادل)، ج ۱۹. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- بکران، محمد بن نجیب (۱۳۴۲). جهان‌نامه (مقدمه محمدامین ریاحی). تهران: ابن‌سینا.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸). فتوح البلدان. بیروت: دار؛ مکتبه الهلال.

- بلعمی، ابوعلی (۱۳۷۸). *تاریخ‌نامه طبری* (تصحیح محمد روشن). تهران: سروش.
- بیهقی، ابوالحسن علی بن زید (۱۳۱۷). *تاریخ بیهقی* (تصحیح احمد بهمنیار). تهران: کتابفروشی فروغی.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۴). *تاریخ بیهقی* (به کوشش خلیل خطیب رهبر). تهران: مهتاب.
- پازوکی‌طروودی، ناصر، و شادمهر، عبدالکریم (۱۳۸۴). *آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی*. تهران: میراث فرهنگی.
- تاریخ سیستان* (۱۳۶۶). (به تصحیح محمدتقی بهار). تهران: پدیده خاور.
- تاریخ قزلباشان* (۱۳۶۱). (به اهتمام میرهاشم محدث). تهران: بهنام.
- تتوی، قاضی احمد، و قزوینی، آصف‌خان (۱۳۸۲). *تاریخ الفی* (به تصحیح میرهاشم محدث). تهران: علمی و فرهنگی.
- جنابدی، میرزابیگ (۱۳۷۸). *روضه الصفویه* (به کوشش غلام‌رضا طباطبایی مجد). تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- جوینی، علاءالدین عطاملک (۱۹۳۷م). *تاریخ جهانگشای* (به تصحیح محمد قزوینی). لیدن: بریل.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸). *اشکال العالم* (ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب). مشهد: به نشر.
- حاتمی، حسین (۱۳۸۰). *جغرافیای شهرستان قاینات*. مشهد: آستان قدس.
- حافظ‌ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی (۱۳۷۵). *جغرافیای حافظ‌ابرو* (مقدمه، تصحیح و تحقیق صادق سجادی). تهران: میراث مکتوب.
- _____ (۱۳۸۰). *زبده‌التواریخ* (مقدمه، تصحیح و تعلیقات سیدکمال حاج‌سیدجوادی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۹۹). *جغرافیای حافظ‌ابرو، بخش خراسان* (مقدمه و تصحیح علی آل‌داود). تهران: انتشارات محمود افشار.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب* (۱۳۶۲). (به کوشش منوچهر ستوده). تهران: طهوری.
- حسینی منشی، محمود بن ابراهیم (۱۳۸۶). *تاریخ احمد شاهی*. تهران: عرفان.

- حسینی، خورشاه بن قباد (۱۳۷۹). *تاریخ ایلیچی نظام شاه* (تصحیح، تحشیه، توضیح و اضافات محمد رضا نصیری و کوئیچی هانه دا). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- حسینی قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین حسین (۱۳۸۴). *خلاصه‌التواریخ* (تصحیح احسان اشراقی). تهران: دانشگاه تهران.
- حمدالله مستوفی (۱۳۶۲). *نزه القلوب* (به اهتمام گای لسترنج). تهران: دنیای کتاب.
- خاوری، اسدالله (۱۳۶۲). *ذهبیه، تصوف علمی- آثار ادبی*. تهران: دانشگاه تهران.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل‌الله (۱۳۸۰). *تاریخ ذوالقرنین* (تصحیح و تحقیق ناصر افشارفر). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خلیفه بن خیاط، ابوعمر (۱۴۱۵ق). *تاریخ* (تحقیق نجیب فواز). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۶۲). *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر* (زیر نظر محمد دبیرسیاقی). تهران: خیام.
- دانشیار، مرتضی (۱۳۹۴). *تحولات سیاسی و اقتصادی - اجتماعی خراسان در دوره قاجاریه* (۱۳۳۲-۱۲۶۶ ق/ -۱۸۵۰-۱۹۱۴) (رساله دکتری، رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی)، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
- دانشیار، مرتضی (۱۳۹۷). *سیستان. دانشنامه جهان اسلام* (زیر نظر غلام‌علی حداد عادل)، ج ۲۵. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغتنامه*. تهران: دانشگاه تهران.
- رازپوش، شهناز (۱۳۷۷). *بنوسیمجور. دانشنامه جهان اسلام*، ج ۴. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- رازی، امین‌احمد (۱۳۴۰). *هفت‌اقلیم* (به تصحیح و تعلیق جواد فاضل). تهران: علمی.
- رجبی، نجیب‌الله (۱۳۸۴). *تاریخ و جغرافیای شهرستان قاینات*. تهران: شهر آشوب.
- رزم‌آرا، حسینعلی (۱۳۲۹). *فرهنگ جغرافیائی ایران (آبادی‌ها)*، ج ۹. تهران: چاپخانه ارتش.
- (۱۳۱۹). *تاریخ مبارک غازی* (به اهتمام کارل یان). هرتفورد: اوستین.
- زمچی اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۸). *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات* (به تصحیح و تعلیقات سید محمد کاظم امام). تهران: دانشگاه تهران.

سام خانینانی، علی‌اکبر، برزگر، خدیجه، زارعی، علی، محمودی نسب، علی اصغر (۱۴۰۲). معرفی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع قائن. *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، سال ۱۸ (۲)، ۵۳-۹۴.

سبکی، تاج‌الدین ابی‌نصر عبدالوهاب بن علی (۱۳۸۳ق). *طبقات الشافعیه الکبری* (محقق: محمود محمد الطنحی و عبدالفتاح محمد الحلو). قاهره: دار إحياء كتب العربیه.

سعیدزاده، محسن (۱۳۷۱). *دائرةالمعارف قاین*. قم: بی‌نا.

سلطانی، سعید (۱۳۸۷). *جستاری در بازشناسی قلاع قهستان*. بیرجند: میراث فرهنگی.

سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۳). *مطلع سعیدین و مجمع بحرین* (به اهتمام عبدالحسین نوایی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سمعی، عبدالکریم بن محمد (۱۳۸۲ق). *الأنساب* (به تصحیح و تعلیق عبدالرحمن المعلمی الیمانی). حیدرآباد: دائرةالمعارف العثمانیه.

سیستانی، ملک‌شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین (۱۳۸۳). *احیاءالملوک، تاریخ سیستان تا عصر صفوی* (به اهتمام عبدالحسین نوایی). تهران: علمی و فرهنگی.

شبانکاره‌ای، محمد بن علی (۱۳۸۱). *مجمع الانساب* (به تصحیح میرهاشم محدث). تهران: امیرکبیر.

شهرستان‌های ایرانشهر، *نوشته‌ای به زبان فارسی میانه* (۱۳۸۸). (با آوانویسی و یادداشت‌های تورج دریایی). ترجمه شهرام جلیلیان. تهران: توس.

شیروانی، زین‌العابدین (۱۳۱۵). *بستان‌السیاحه*. تهران: کتابخانه سنایی.

صفا، عزیزالله (۱۳۷۳). *تاریخ جیرفت و کهنوج*. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). *تاریخ الأمم والملوک* (تحقیق محمد أبوالفضل ابراهیم). بیروت: دارالتراث.

طهرانی، محمدشفیع (۱۳۸۳). *مرآت واردات*. تهران: میراث مکتوب.

ظهیری نیشابوری، ظهیرالدین (۱۳۳۲). *سلجوقنامه*. تهران: کلاله خاور.

عتبی، محمد بن عبدالجبار (۱۳۸۴). *ترجمه تاریخ یمینی* (تصحیح جعفر شعار و ترجمه جرفاذقانی). تهران: علمی و فرهنگی.

- فرقانی، محمدفاروق (۱۳۸۱). *تاریخ اسماعیلیان قهستان*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فَنودی، عبدالحسین (۱۳۸۳). *تاریخ قاینات (مرآت المکنونات فی تاریخ القاینات)* (به اهتمام محمود رفیعی). تهران: هیرمند.
- قاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد (۱۳۴۸). *تاریخ اولجایتو*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- قدامه بن جعفر (۱۴۰۱ق). *الخراج و صناعه الکتابه*. بغداد: دارالرشید.
- قطغان، محمدیار بن عرب (۱۳۸۵). *مسخرالبلاد (تصحیح نادره جلالی)*. تهران: میراث مکتوب.
- قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). *تاریخ قم (ترجمه حسن بن علی قمی)*. قم: مرعشی نجفی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود (۱۳۶۳). *زین الاخبار (تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی)*. تهران: دنیای کتاب.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمدامین (۱۳۵۶). *مجمل‌التواریخ (به کوشش محمدتقی مدرس رضوی)*. تهران: دانشگاه تهران.
- لباف‌خانیک، رجب‌علی (۱۳۸۸). *قنات منشأ نام و موجب دوام گناباد و قهستان*. پاور، ۲ (۵)، ۱۶۵-۱۷۲.
- لسترنج، گای (۱۳۸۳). *جغرافیای تاریخی خلافت شرقی (ترجمه محمود عرفان)*. تهران: علمی و فرهنگی.
- مارکوپولو (۱۳۶۳). *سفرهای مارکوپولو*. (ترجمه رامین گلبانگ). تهران: کوشش.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۷). *امیران مرزدار و مرزهای خاوری ایران* (ترجمه حمیدرضا ملک‌محمدی نوری). تهران: شیرازه.
- محمد بن ابراهیم (۱۳۴۳). *سلجوقیان و غزدر کرمان (به کوشش محمدابراهیم باستانی پاریزی)*. تهران: نشر علم.
- محمدی‌خمک، جواد (۱۳۷۸). *نخی‌ها و لالویی‌ها چه کسانی هستند؟ ماتیگان سیستان (مجموعه مقالات سیستان شناسی)*. مشهد: واژیران.
- مروی، محمدکاظم (۱۳۶۴). *عالم‌آرای نادری*. تهران: زوآر.
- مستوفی بافقی، محمدمفید (۱۳۸۵). *جامع مفیدی*. تهران: اساطیر.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۴۵). *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*. تهران: دنیای کتاب.

مقدسی، أبو عبدالله محمد (۱۴۱۱ق). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*. القاهره: مکتبه مدبولی. منہاج سراج، ابو عمر عثمان (۱۳۶۳). *طبقات ناصری (تصحیح عبدالحمی حبیبی)*. تهران: دنیای کتاب.

میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۲۷۰ق). *روضه الصفا*. تهران: دارالطباعة خاصه جدیده.

میرنیا، سید علی (۱۳۶۹). *ایلها و طایفه های عشایری خراسان*. مشهد: دانش.

نادری، بقراط (۱۳۵۹). *مسجد جامع قاین*. *مجله اثر*، (۱۱)، ۱۰۳-۱۰۷.

ناصر خسرو، ابو معین حمیدالدین (۱۳۴۴). *سفرنامه (تصحیح محمد دبیرسیاقی)*. تهران: طهوری.

نائینی، محمدجعفر (۱۳۵۳). *جامع جعفری (تصحیح ایرج افشار)*. تهران: انجمن آثار ملی.

نسوی، محمد (۱۳۸۴). *سیرت جلال الدین منکبرنی (تصحیح مجتبی مینوی)*. تهران: علمی و فرهنگی.

نشریه اسامی عناصر و واحدهای تقسیمات کشوری (۱۳۹۳). تهران: وزارت کشور، دفتر تقسیمات کشوری.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰). *تاریخ روضه الصفا ناصری (تصحیح جمشید کیانفر)*. تهران: اساطیر.

هفت کشور یا صور الاقالیم (۱۳۵۳). (تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۷۳). *جامع التواریخ (تصحیح و تحشیه محمد روشن)*. تهران: میراث مکتوب.

یاقوت حموی، ابو عبدالله (۱۹۹۵م). *معجم البلدان*. بیروت: دار صادر.

یزدی، شرفالدین علی (۱۳۸۷). *ظفرنامه (تصحیح سعید میرمحمدصادق و عبدالحسین نوابی)*. تهران: مجلس شورای اسلامی.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۴۲۲ق). *البلدان*. بیروت: دارالکتب العلمیه.

- Bellew, H. W.(1874), *From the Indus to the Tigris: A narrative of a journey through the countries of Balochistan, Afghanistan, khorassan and Iran in 1872*. London: Trübner & Co .
- Fraser. J. B. (1825). *Narrative of a journey into Khorasan in the years 1821-2*. London: Longman.
- Smith, E. (1876).The Perso- Afghan mission, 1871-72. *Eastern Persia, an account of the journeys of the Persian Boundary Commission*, Vol. 1. London: Macaiillan & Co.